UNIVERSITY OF MYSORE
ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE SERIES

General Editor
DR. G. MARULASIDDAIAH, M. A., Ph. D.
Director, Oriental Research Institute and Professor and Head of the department of Post Graduate Studies and Research in Sanskrit, Manasagangotri, University of Mysore, Mysore

Published by
The Director
The Oriental Research Institute
University of Mysore
MYSORE

Oriental Research Institute Series 115

Mandalabrahmanopanishad

WITH

RAJAYOGABHASHYA OF SRI SHANKARACHARYA

AND

YOGATARAVALI OF SRI SHANKARACHARYA

WITH

BHAVAPRAKASHA

Critically Edited by

Vidvan N. S. VENKATANATHACHARYA

Senior Research Assistant

Oriental Research Institute, Mysore.

ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

UNIVERSITY OF MYSORE

MYSORE

1970

First Edition	1896
Second Edition	1899
Third Revised Edition	1970

Published at The Oriental Research Institute, Mysore, by the Director and Printed by Shri. G. H. Rama Rao at the Mysore Printing & Publishing House, Lakshmi Buildings, Mysore

प्राच्यविद्यासंशोधनालयग्रन्थमाला - ११५

श्रीभगवत्पादशङ्कराचार्यविरचितराजयोगभाष्यसहिता

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

भावप्रकाशसहिता

योगतारावली च

संपादकः

विद्वान्. एन्. एस्. वेङ्कटनाथाचार्यः

सीनियर् रिसर्च् असिस्टेण्ट्

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः

मैसूरु

प्राच्यविद्यासंशोधनालयः

मैसूरु विश्वविद्यानिलयः

मैसूरु

१९७०

प्रथमं मुद्रणम् १८९६
द्वितीयं मुद्रणम् १८९९
तृतीयं सुपरिष्कृतं मुद्रणम् १९७०

मैसूरु प्राच्यविद्यासंशोधनालयनिर्देशकैः प्रकाशिता
श्री· जि· एच्· रामराव् इत्येतैः स्वीयमुद्रणालये मुद्रिता

PREFACE

The *Maṇḍalabrāhmaṇopaniṣad* professedly belongs to one of the Śākhās of the Śukla-Yajur-veda and treats of what is called Rája-Yoga, that method of attaining a direct knowledge of Brahman whose process consists in the psychological development of mind by concentration and meditation upon certain aspects of the Supreme Entity in man at their respective centres of manifestation. Along with the text is given a sort of commentary treating of the same subject in the same order, sometimes repeating the original verbatim and at other times adding some explanatory matter, and said to have been written by Śrī Śaṅkarācārya. In one of the MSS. the colophon at the end of the first section of the so-called Bhāṣya runs as follows :—

इति श्रीसदानन्दावधूतशिष्यविरचिते विजृम्भितयोगशास्त्रे प्रथमप्रकरणं समाप्तम्.

Similar colophons giving the name of the same author are found with necessary changes at the end of several other sections of the Rāja-Yoga-Bhāṣya. In other MSS. Śri Śaṅkarācarya is mentioned in the colophons as the author of the commentary. But the Rāja-Yoga-Bhāṣya so differs in its style and language from his genuine bhāṣyas on the Upaniṣadas, the Śārīraka-Sūtras and the *Bhagavadgītā* and the philosophy embodied in the Rāja-Yoga-Bāṣya so differs in some important details from that taught in the bhāṣyas referred to, that it is hard to belive that he is really the author of the Rāja-Yoga-Bhāṣya. It is more likely that the other person mentioned as a disciple of Sadānandāvadhūta has written the commentary.

Though this Upaniṣad cannot be allowed to occupy the same rank in the Vedic literature as some other Upaniṣads which are often referred to by Sri Śaṅkarācarya and other eminent writers on Vedāntic philosophy in their genuine works, the teaching therein embodied is not the less authoritative on that account. As tradition has it, a full knowledge of such practices as are taught in the Upaniṣad is as a rule

imparted by a *Guru* to his disciple orally and by means of secret initiations and is hardly ever committed to writing. It is only in extreme cases that such occult teachings are allowed to see the light of the day. They are, moreover, not easy of verification by ordinary methods of investigation. Under these circumstances one would naturally hesitate to subject writings embodying mystic teachings of this class to ordinary canons of criticism. It is often in a most incomplete form that such teachings are published and committed to writing; and as they pass from hand to hand among the uninitiated, they are often distorted beyond recognition. Thus the MSS. of the Upaniṣad and the Bhāṣya abound in errors of various kinds. The present edition, prepared from a careful collation of several MSS., is tolerably correct.

26/8/99. A. M.

PREFACE TO THIRD REVISED EDITION

The *Maṇḍalabrāhmaṇopaniṣad* relates to one of the *Śākhās* of the *Śukla Yajurveda* and deals with *Rājayoga*. *Ādhāra*, *Svādhiṣṭhāna*, *Maṇipūra*, *Anāhata*, *Viśuddhi*, *Ājñā* and *Sahasrāra* are the seven *cakras* (stages) through which one, well initiated and trained in yoga, is supposed to concentrate one's attention on the Brahman for worship. Variety of yoga is depicted in the *Sūtra* and *Bhāṣya* stages. As stated in the *Bhagavadgītā*- "स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ।" (4-2) interest in yogic occultism is fast dwindling. But the Oriental Research Institute is there to protect the ancient lore from being lost of. Hence the third revised edition of this work.

The Upaniṣad has a commentary called *Rājayogabhāṣya*, attributed to Ādi-Śaṅkarācārya. As stated by the esteemed Editor Sri A. Mahadeva Sastri in the Preface to the II Edition, the authorship of this work should have to be attributed to one Sadānandāvadhūta and not to the famous Śrī Śaṅkarācārya whatever the tradition is. The colophon in one of the manuscripts supports the guess. The practice attributing everything philosophical to Śrī Śaṅkara and everything literary to Kālidāsa has come down from time immemorial. The style of this work betrays the myth.

The commentary, *Rājayogabhāṣya* is an elaborate one but does not explain the text word by word. It deals with all the principles of Yogaśāstra and clearly exposits the fundamentals of Rājayoga. As a concise compendium of the cult, this book will help the votaries that will always continue to practice yoga in our pious motherland.

Vidwan Shri N. S. Venkatanathacharya, Senior Research Assistant, Oriental Research Institute, Mysore, has taken great pains in bringing out this revised edition.

The text of the two earlier editions of this work was of confusing nature in some places due to incorrect readings. This defect has been completely remedied in the present edition by carefully selecting suitable readings from a few

more manuscripts of the work acquired for the Library of this Institute. The technicalities of the subject have been kept in view while selecting the readings.

Another important feature of the present edition is that it contains the *Yogatārāvḷi* of Śrī Śaṅkarācārya, which lucidly describes *Amanaskayoga* which closely agrees with the *Rājayoga*, within simple paraphrase.

Carefully considering the gist of this *Śāstra*, more reliable readings have been selected from among several versions and suitable critical notes wherever necessary have also been given. The critical acumen shown in the Introduction in kannada and Sanskrit by the author as also several useful appendixes to the workhave enhanced the value of this important edition.

Thus, the present revised edition of *Maṇḍalabrāhmaṇopaniṣad* has many important feature and therefore, we believe that it will be of more use to the scholars.

Oriental Research Institute
Mysore.
4th July 1970

G. MARULASIDDAIAH
Director

ಮುನ್ನುಡಿ

[ಯೋಗವಿದ್ಯಾಪ್ರಸ್ಥಾನದ ಸುಸಂಕ್ಷಿಪ್ತ ಪರಿಚಯ]

ಉಪನಿಷತ್ಸಾಹಿತ್ಯದ ಉಗಮ

ಪ್ರಾಚೀನಕಾಲದಿಂದ ಸೂರ್ಯನ ಉದಯಾಸ್ತಗಳಂತೆ ಜಾಗೃತ ಮಾನವನ ಮೇಲೆ ದಿನದಿನವೂ ನವೋನವವಾದ ಸೊಬಗನ್ನು ಬೀರುತ್ತಾ, ದಿವ್ಯಸಂದೇಶಗಳನ್ನೂ ಹಿಂಬದಿಯ ದೈವದ ಕರೆಯನ್ನೂ ಇವನ ಕಿವಿ ಮುಟ್ಟಿಸಿ, ಇವನನ್ನು ದಿವ್ಯಧಾಮದೆಡೆಗೆ ತಲುಪಿಸಲು ಹೊರಬಂದ ಭಾರತೀಯಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಪವಿತ್ರವಾದ ಉತ್ತಮಸಾಹಿತ್ಯವೇ ಉಪನಿಷತ್ತೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಿದೆ. ಇದು ಪ್ರಪಂಚಹಿತೈಷಿಗಳಾದ ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಹೃದಯಾಂತರಾಳದಿಂದ ಉಗಮಿಸಿ ಬಂದದ್ದು, ಮತ್ತು ಅವರ ಅನುಭವದ ಪರೀವಾಹ ರೂಪವೂ ಆಗಿರುವುದು.

ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಮತ್ತು ಅದರ ವಿಸ್ತಾರರೂಪವಾದ ಎಲ್ಲ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಾರ

ಎಲ್ಲ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾದ ಧ್ಯೇಯವೂ ಜೀವದೈವಗಳ ಯೋಗವೊಂದೇ. ಮಾನವನ ನಿಜವಾದ ಹಂಬಲವೂ ಇದೇ ಆಗಿದ್ದರೂ ಬೆನ್ನುಹತ್ತಿದ ಭೇತಾಳದಂತೆ ಅನಿವಾರ್ಯವಾದ ನಾನಾವಿಷಯಪಾಶಗಳು ಇವನ ಪಾಲಿಗೆ ಗಂಟುಬಿದ್ದಿದ್ದರಿಂದ, ಉಪಾಯವಾಗಿ ಇವುಗಳ ವಿಯೋಗವನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಕೊಳ್ಳದೇ ಆತ್ಮಯೋಗದ ಸುಖವನ್ನು ಇವನು ಕಾಣಲಾರದಂತಾಯಿತು. ಈ ಯೋಗವಿಯೋಗಗಳ ಹೋರಾಟ ಮತ್ತು ಯೋಗಸಿದ್ಧಿಗಳೇ ಎಲ್ಲ ಉಪನಿಷತ್ತು ಶಾಸ್ತ್ರ ವಿದ್ಯೆಗಳ ವಿಸ್ತಾರ. ಎಲ್ಲ ಕರ್ಮಜ್ಞಾನಗಳ ಸಾರ.

"ಸರ್ವಂ ಹಿ ಶಾಸ್ತ್ರಂ ಇದಂ ಇನ್ದ್ರಿಯಜಯಃ |" (ಕೌಟಿಲ್ಯ)

"ಏಷ ಧರ್ಮ: ಪರ: ಪುಂಸಾಂ ಯದ್ಯೋಗೇನಾತ್ಮದರ್ಶನಮ್ !" (ಸ್ಮೃತಿ)

ವಾದಗ್ರಂಥಗಳು

ಹೀಗೆ ಆತ್ಮಸಿದ್ಧಿಗಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತಿರುವ ವಿದ್ಯಾಪರಂಪರೆಯ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಕೇವಲ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಂತೆ ಕೆಲವು ದುಷ್ಟಶಕ್ತಿಗಳು ತಲೆಯೆತ್ತಿ ಬುದ್ಧಿಪಟಲದಿಂದ ಸತ್ಯಾಂಶವನ್ನು ಮರೆಮಾಡಲು ತೊಡಗಿದಾಗ, ಹಿತೈಷಿಗಳಾದ ಹಿರಿಯರನೇಕರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಮತಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಯೋಧರಾಗಿ ನಿಂತು ತಾರ್ಕಿಕ ವಾದವಿವಾದಗಳ ಮೂಲಕ ನಿಜಾಂಶವನ್ನು ಉಳಿಸಲು ಪ್ರಯತ್ನಪಟ್ಟರು. ಇದೆಲ್ಲವೂ ಕಾಲವಿಶೇಷದಲ್ಲಿ ಮತಸಿದ್ಧಾಂತಗಳೆಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅನಂತಗ್ರಂಥರೂಪವಾಗಿ ಬೆಳೆದು ಮತ್ತಷ್ಟು ಗೊಂದಲಕ್ಕೇ ಕಾರಣವಾಗಿದ್ದೂ ಉಂಟು. ಅಂತಹ ಗ್ರಂಥಪರಂಪರೆಯೂ ಸಹ ಇಂದಿನ ವೈಜ್ಞಾನಿಕಯುಗಕ್ಕೆ ಹೊರೆಯಾಗಿ ತನ್ನ ಗತಿಯನ್ನು ಮುಗಿಸಿಕೊಂಡಿದೆ.

ಇಂದಿನ ಸಾಹಿತ್ಯ ಹೇಗಿರಬೇಕು ?

ಇನ್ನು ಇಂದಿನ ಜಾಗೃತ ಜನವು ಮತ್ತೆ ಎದುರುನೋಡಬೇಕಾದುದು ಹಿಂದಿನಂತೆಯೇ ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾದ ಉತ್ತಮಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು. ಆ ಸಾಹಿತ್ಯವು ಜೀವನವನ್ನು ಹಸನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಸಾಧನೆಯಬೆಂಬಲವಾಗಿರುವ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಉತ್ತಮ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಿರಬೇಕು. ಪರಿಶೋಧನೆಯಲ್ಲಿ ತೂರಿಹೋಗಬಾರದು, ಸತ್ಯಾಂಶವನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಬೇಕು, ಮಾನವನ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನೆಲೆನಿಲ್ಲಿಸಬೇಕು.

ಆನ್ವೀಕ್ಷಿಕಿಯೇ ಇಂದಿನ ಉತ್ತಮ ಸಾಹಿತ್ಯ

ಇಂತಹ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಇಂದು ಜನಪ್ರಿಯತೆಯನ್ನೂ ವೈಜ್ಞಾನಿಕತೆಯನ್ನೂ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನೂ ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು ಉತ್ತಮಸ್ಥಾನ ಗಳಿಸಿರುವುದು ಆನ್ವೀಕ್ಷಿಕಿ. ಸ್ಥೂಲ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮತ್ತು ಪರ ದೃಷ್ಟಿಗಳಿಂದ ಗಮನಿಸಿದವರು ಇದನ್ನು 'ಲೋಕಾಯತ ಸಾಂಖ್ಯ ಯೋಗ' ಎಂದು ಮೂರಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇಲ್ಲಿ ಕೌಟಿಲ್ಯನ ಮಾತು ಹೀಗಿದೆ:

"ಸಾಂಖ್ಯಂ ಯೋಗೋ ಲೋಕಾಯತಂ ಚೇತ್ಯಾನ್ವೀಕ್ಷಿಕೀ "

"ಪ್ರದೀಪಃ ಸರ್ವವಿದ್ಯಾನಾಂ ಉಪಾಯಃ ಸರ್ವಕರ್ಮಣಾಮ್ ।
ಆಶ್ರಯಃ ಸರ್ವಧರ್ಮಾಣಾಂ ಶಶ್ವದಾನ್ವೀಕ್ಷಿಕೀ ಮತಾ||" ಎಂದು.

ಈ ಮೂರೂ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಭೌತಿಕ ದೈವಿಕ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ತತ್ತ್ವವಿಜ್ಞಾನಗಳನ್ನು ಮನ ಮೆಚ್ಚುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಹೃದ್ಯವಾಗಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವುವು. ಈ ಆನ್ವೀಕ್ಷಿಕಿಯು ಉತ್ತಮ ಗುರುವಿನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನವನ್ನು ಪಡೆದು ಬಾಳಲು ಹೊರಡುವವನಿಗೆ ಹೊಂಗಿರಣದ ಕೈದೀವಿಗೆಯಾಗಿದೆ.

ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯ ಆವಶ್ಯಕತೆ

ಇದರಲ್ಲೂ ಕೊನೆಯದಾದ ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಜೀವವನ್ನು ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಹಿಂಬಾಲಿಸುತ್ತದೆ. ಸುಖಿಯಾಗಿಯೂ ಆತ್ಮವಂತನಾಗಿಯೂ ಬಾಳಲು ಪೂರ್ಣವಾಗಿ ಸಹಕರಿಸುತ್ತದೆ. "ಮನ ಏವ ಮನುಷ್ಯಾಣಾಂ ಕಾರಣಂ ಬಂಧ-ಮೋಕ್ಷಯೋಃ" ಎಂಬಂತೆ ತ್ರಿಕರಣಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಮನಸ್ಸೇ ಎಲ್ಲವಿಧದ ಶ್ರೇಯಃ ಪ್ರೇಯಸ್ಸುಗಳ ಮುಖ್ಯಕಾರಣವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮನೋಮಲವನ್ನು ನೀಗಲಾಡಿಸಿ ಶುಚಿಮಾಡುವ ಶಕ್ತಿಯು ಯೋಗವಿದ್ಯೆಗಲ್ಲದೇ ಇನ್ನಾವುದಕ್ಕೂ ಇಲ್ಲ.

ಮನಸ್ಸು ಬುದ್ಧಿ ಅಹಂಕಾರ ಚಿತ್ತ ಎಂಬ ನಾಲ್ಕು ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನೂ ಮನಸ್ಸೇ ಹೊಂದುತ್ತದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಆಲೋಚನಾತ್ಮಕವಾದ ಕೆಲಸ ಮನಸ್ಸಿನದು. ಇದು ಹೃದಯಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿದೆ. ಆಲೋಚಿತವಾದ ಅಂಶವನ್ನು ನಿರ್ಧರಿಸುವುದು ಬುದ್ಧಿ. ಇದು ಹೃದಯಸ್ಥಾನದ ಸ್ವಲ್ಪ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂಡುವುದಾಗಿದೆ. ನಾನು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ

ವನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವುದು ಅಹಂಕಾರ. ಇದು ಭ್ರೂಮಧ್ಯದ ಕೆಳಭಾಗದಲ್ಲಿ ಮೂಡು ವುದು. ಭ್ರೂಯುಗದ ಮೇಲ್ಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಚಿತ್ತವೆಂಬುದೇ ಭಗವತ್ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರಕ್ಕೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ವಸ್ತು. ಜಪಾಕುಸುಮದ ರಕ್ತಿಮೆಯು ಸ್ಫಟಿಕದಲ್ಲಿ ಸಂಕ್ರಮಿಸುವಂತೆ ಆತ್ಮವಸ್ತು ಈ ಚಿತ್ತದಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಫಲಿಸುವಂತಾದಾಗ ತಾನೆ "ತ್ವಾಂ ಚಿನ್ತಯನ್ ತ್ವನ್ಮಯ- ತಾಂ ಪ್ರಪನ್ನಃ" ಎನ್ನುವಂತೆ ಜೀವನವು ಆತ್ಮಮಯವಾಗಿ ಆಗುವುದು. ಪ್ರಾಣಾದಿ ಗಳಿಗೆ ಹೇಗೆ ಉಪಾಧಿಭೇದದಿಂದಲೂ ಕ್ರಿಯಾಭೇದದಿಂದಲೂ ಭಿನ್ನಭಿನ್ನವಾದ ವೃತ್ತಿಗಳೂ ಹೆಸರುಗಳೂ ಇರುವುವೋ, ಹಾಗೆಯೇ ಮನಸ್ಸಿಗೂ ವೃತ್ತಿಭೇದದಿಂದ ಈ ಕ್ರಿಯೆಗಳೂ ಹೆಸರುಗಳೂ ಬಂದಿವೆ. ಅಹಂಕಾರಾದಿರೂಪದಲ್ಲಿ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಹೊಂದದಂತೆ ಈ ಚಿತ್ತವನ್ನು ತಡೆದರೆ, ಆಗ ಮಾತ್ರ ಯೋಗಾರಂಭ. ಇದನ್ನೇ "ಯೋಗಃ ಚಿತವೃತ್ತಿನಿರೋಧಃ" ಎಂದು ಪತಂಜಲಿಯು ಅಪ್ಪಣೆಕೊಡಿಸಿರುವರು.

"ಮನೋಽನ್ತಃಕರಣಂ, ಸರ್ವಾಃ ವೃತ್ತಿಭೇದೇನ ತದ್ಭಿದಾಃ |
ಮನೋಬುದ್ಧಿರಹಙ್ಕಾರಃ ಚಿತ್ತಂ, ತತ್ತು ಪ್ರಸಾಧ್ಯತೇ || (ಸ್ಮೃತಿ)

ರಾಜಯೋಗಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಐದು ಅನ್ತಃಕರಣಗಳೆಂದು ಹೇಳಿ ಐದನೆಯ ಅನ್ತಃಕರ ಣವೇ ಜ್ಞಾತೃವಾದ ಪುರುಷನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹೇಗಾದರೂ ಮನಸ್ಸಿನ ಲಯ ಪರ್ಯನ್ತವಾದ ಸಂಸ್ಕಾರವೇ ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೂಲವೆಂಬುದರಲ್ಲಿ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯೇ ಬೇಕು. ಇದು ಈಗಾಗಲೇ ಎಷ್ಟೋ ಜನರ ಮನವರಿಕೆಯಾಗಿರುವ ವಿಷಯವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಕೃತ ಗ್ರಂಥಗಳು

ಈ ಅಂಶವನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸುವ ಯೋಗೋಪನಿಷತ್ತುಗಳಲ್ಲೊಂದಾದ ಮಂಡಲಬ್ರಾಹ್ಮಣೋಪನಿಷತ್ತನ್ನೂ, ಅಂತೆಯೇ ಅದರ ಭಾವವನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ರಾಜಯೋಗಭಾಷ್ಯವನ್ನೂ, ಇವುಗಳ ಅನುಭವಸಾರವಾದ ಸವ್ಯಾಖ್ಯ ಯೋಗತಾರಾವಳಿ ಯನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಯೋಗಪರಂಪರೆ

"ಸ ಕಾಲೇನೇಹ ಮಹತಾ ಯೋಗೋ ನಷ್ಟಃ ಪರಂತಪ !"

ಎಂಬ ಗೀತೆಯ ವಾಣಿಯಂತೆ, ಸಾಂಪ್ರದಾಯಿಕ ಯೊಗಾಭ್ಯಾಸಪರಂಪರೆಯು ನಿರ್ದಿಷ್ಟ ವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಕಣ್ಮರೆಯಾಗಿರುವಂತೆ ಕಂಡುಬಂದರೂ, ಅದರ ವಿಚಾರಧಾರೆಯು ಮಾತ್ರ ಅನುಸ್ಯೂತವಾಗಿ ಬರುತ್ತಿದೆ. ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯು ತರ್ಕದಂತೆ ಬುದ್ಧಿಗೆ ಮಾತ್ರ ವಿಷಯವಾದ ಶಾಸ್ತ್ರವಲ್ಲ. ಇದೊಂದು ಅನುಭವಶಾಸ್ತ್ರ. ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇದು ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳಂತೆ ಮಿತಿಮೀರಿ ಬೆಳೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಮುಖ್ಯಯೋಗಗಳು ಮತ್ತು ಅವುಗಳ ಧ್ಯೇಯ

ಪ್ರಕೃತಗ್ರಂಥದ ಮತ್ತು ಗುರುಕೃಪೆಯಿಂದಲೇ ಲಭ್ಯವಾದ ಈ ಯೋಗ ವಿದ್ಯೆಯ ಸಾರವನ್ನು ಅತಿಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಈ ರೀತಿ ಚಿತ್ರಿಸಬಹುದು :—

ಔಪನಿಷದ ಪೌರಾಣಿಕ ಮತ್ತು ಪಾತಂಜಲಯೋಗಗಳ ಮಾರ್ಗಪ್ರತಿಪಾದನೆಯು ಬಗೆಯು ಕಾಲ ದೇಶ ಅಧಿಕಾರಿಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಬೇರೆಬೇರೆಯಾಗಿದ್ದರೂ ಪರಮಧ್ಯೇಯವು ಮಾತ್ರ ಒಂದೇ ಆಗಿದೆ. ಅಂತೆಯೇ ಈ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಸಂಮತವಾದ ಮನ್ತ್ರ-ಲಯ-ಹಠ-ಮತ್ತು ರಾಜಯೋಗಗಳೆಂಬ ನಾಲ್ಕು ಪ್ರಧಾನಯೋಗಗಳಿಗೂ ಧ್ಯೇಯವಾದ ಪ್ರಾಣಾಪಾನಯೋಜನೆಯೆಂಬ ಅದ್ಭುತತತ್ತ್ವವೂ ಸಮವೇ ಆಗಿದೆ.

"ಪ್ರಾಣಾಪಾನಸಮಾಯೋಗಃ ಜ್ಞೇಯಂ ಯೋಗಚತುಷ್ಟಯಮ್ ।" (ಯೋ. ಶಿ. 137)

ನಾಲ್ಕುಯೋಗಗಳ ಸ್ವರೂಪ

ಹಕಾರಸಕಾರಾತ್ಮಕವಾದ ಶ್ವಾಸೋಚ್ಛ್ವಾಸರೂಪದಲ್ಲಿ ಜೀವನು ಅನಿವಾರ್ಯವಾಗಿ ಜಪಿಸುತ್ತಿರುವ ಹಂಸಮಂತ್ರವನ್ನು ವಿಪರೀತವಾಗಿ ಸೋಹಂರೂಪದಲ್ಲಿ ಜಪವಾಗುವಂತೆ ಸಾಧಿಸಿ ಪ್ರಾಣಾಪಾನಗಳ ಯೋಗವನ್ನು ಹೊಂದಿಸುವುದು ಮಂತ್ರಯೋಗ. ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತಲಯ ಮಾಡಿಸುವುದೇ ಲಯಯೋಗ. ಸೂರ್ಯಚಂದ್ರರನ್ನು ಒಂದುಗೂಡಿಸುವುದು ಹಠಯೋಗ.

"ಹಂಸಹಂಸೇತಿ ಮಂತ್ರೋಽಯಂ ಸರ್ವಜೀವೈಶ್ಚ ಜಪ್ಯತೇ ।
ಗುರುವಾಕ್ಯಾತ್ ಸುಷುಮ್ನಾಯಾಂ ವಿಪರೀತೋ ಭವೇದ್ಯದಾ ।
ಸೋಽಹಂ ಸೋಽಹಮಿತಿ ಯಃ ಸ್ಯಾತ್ ಮನ್ತ್ರಯೋಗಃ ಸ ಉಚ್ಯತೇ ।"
"ಪವನಃ ಸ್ಥೈರ್ಯಮಾಯಾತಿ ಲಯಯೋಗೋದಯೇ ಸತಿ ।"
"ಸೂರ್ಯಾಚಂದ್ರಮಸೋರೈಕ್ಯಂ ಹಠ ಇತ್ಯಭಿಧೀಯತೇ ।" (ಯೋ. ಶಿ. 135)

ಸಾಂಗ ಹಠ-ರಾಜಯೋಗಗಳ ಹೊಂದಾಣಿಕೆ

ಈ ಹಠಯೋಗಕ್ಕೆ ಯಮಾದ್ಯಷ್ಟಾಂಗಗಳಲ್ಲದೇ ಇನ್ನೂ- ಮಹಾಮುದ್ರೆ, ಮಹಾ ಬಂಧ, ಮಹಾವೇಧ, ಖೇಚರಿ, ಜಾಲಂಧರ, ಉಡ್ಯಾಣ, ಮೂಲಬಂಧ, ಪ್ರಣವಾನು ಸಂಧಾನ, ಸಿದ್ಧಾಂತಶ್ರವಣ, ವಜ್ರೋಳಿ, ಅಮರೋಳಿ, ಸಹಜೋಳಿ, ಎಂಬ ಹನ್ನೆರಡು ಅಂಗಗಳೂ ಆರು ಕ್ರಿಯೆಗಳೂ ಸಹ ಬೇಕಾಗುತ್ತವೆ. ನಾಲ್ಕನೆಯದಾದ ರಾಜಯೋಗ ವನ್ನು ಈ ಹಠಯೋಗದ ಮೂಲಕವೂ ಸಂಪಾದಿಸಬಹುದು. ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೂ ಸಾಧಿಸಬಹುದು. ಅಣಿಮಾದ್ಯಷ್ಟಸಿದ್ಧಿಗಳನ್ನೂ ಇದರ ಮೂಲಕ ಪಡೆಯಬಹುದು.

ಸಿದ್ಧಿಗಳ ಪರಿಚಯ

ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಾದ ಮನೋಜಯ ವಾಯುಜಯಾದಿಗಳಿಂದ ಪಡೆಯಬಹುದಾದ ಸಿದ್ಧಿಗಳನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ

"ಅಣಿಮಾ ಮಹಿಮಾ ಚೈವ ಗರಿಮಾ ಲಘಿಮಾ ತಥಾ ।
ಪ್ರಾಪ್ತಿಃ ಪ್ರಾಕಾಮ್ಯಂ ಈಶತ್ವಂ ವಶಿತ್ವಂ ಚಾಷ್ಟಸಿದ್ಧಯಃ ॥"

ಎಂದು ಎಂಟು ವಿಧವಾಗಿಯೂ, ಇನ್ನು ಕೆಲವೆಡೆ—

"ಅಣಿಮಾ ಲಘಿಮಾ ಪ್ರಾಪ್ತಿಃ ಪ್ರಾಕಾಮ್ಯಂ ಮಹಿಮಾ ತಥಾ ।
ವಶಿತ್ವಂ ಗರಿಮೇಶಿತ್ವೇ ತಥಾ ಕಾಮಾವಸಾಯಿತಾ ।
ದೂರಶ್ರವಣಮೇವಾಲಂ ಪರಕಾಯಪ್ರವೇಶನಮ್ ।
ಮನೋಯಾಯಿತ್ವಮೇವೇತಿ ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವಂ ಅಭೀಪ್ಸಿತಮ್ ।
ವಹ್ನಿಸ್ತಂಭೋ ಜಲಸ್ತಂಭಃ ಚಿರಜೀವಿತ್ವಮೇವ ಚ ।
ವಾಯುಸ್ತಂಭಃ ಕ್ಷುತ್ಪಿಪಾಸಾನಿದ್ರಾಸ್ತಂಭನಮೇವ ಚ ।
ಕಾಯವ್ಯೂಹಶ್ಚ ವಾಕ್‌ಸಿದ್ಧಿಃ ಮೃತಾನಯನಂ ಈಪ್ಸಿತಮ್ ।
ಸೃಷ್ಟಿಸಂಹಾರಕರ್ತೃತ್ವಂ ಪ್ರಾಣಾಕರ್ಷಣಮೇವ ಚ ।
ಪ್ರಾಣಾನಾಂ ಚ ಪ್ರಧಾನಂ ಚ ಲೋಭಾದೀನಾಂ ಚ ಸ್ತಂಭನಮ್ ।
ಇಂದ್ರಿಯಾಣಾಂ ಸ್ತಂಭನಂ ಚ ಬುದ್ಧಿಸ್ತಂಭನಮೇವ ಚ ।
ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷತ್ವಸತ್ತಾನುಸನ್ಧಾನೇ ಹ್ಯಮರತ್ವಕಮ್ ॥"

ಎಂದು ಮೂವತ್ತಮೂರು ವಿಧವಾಗಿಯೂ ತಿಳಿಸಿದೆ. ಪಾತಂಜಲಯೋಗಸೂತ್ರದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಇಪ್ಪತ್ತೊಂಭತ್ತುಸಿದ್ಧಿಗಳನ್ನೂ, ನಂತರ "ಜನ್ಮೌಷಧಿಮನ್ತ್ರತಪಃಸಮಾಧಿಜಾಃ ಸಿದ್ಧಯಃ" ಎಂದು ಹೇಳಿ, ಅನಂತ ವಿಧವಾದ ಸಿದ್ಧಿಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇದೆಲ್ಲವೂ ಚಾಚೂ ತಪ್ಪದೇ ನಿಜವಾಗಿ ಯೋಗಧಾರಣೆಯಿಂದ ಪಡೆಯಬಹುವಾದ ಅಂಶಗಳೇ ಆಗಿವೆ.

ಸಿದ್ಧಿಗಳ ತ್ಯಾಜ್ಯತೆ

ಆದರೆ ಆತ್ಮಯಾಥಾತ್ಮ್ಯಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದಿ, ಪರತತ್ತ್ವಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರವನ್ನು ಪಡೆದು, ಜೀವನ್ಮುಕ್ತಿಯನ್ನೂ ಈಶ್ವರಭಾವವನ್ನೂ ಪಡೆಯಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆಯುಳ್ಳವನು ಈ ಯಾವ ಸಿದ್ಧಿಗೂ ಮನಸೋಲಬಾರದು.

"ಯಾ ಇಮಾಃ ಸಿದ್ಧಯಃ ಪ್ರೋಕ್ತಾಃ ಹಠಾದಾಗನ್ತುಕಾ ಅಪಿ ।
ಮತ್ಸಾಯುಜ್ಯದಶಾಪ್ರಾಪ್ತೌ ಬಾಧಿಕಾಃ ನ ತು ಸಾಧಿಕಾಃ ॥" (ಸ್ಮೃತಿ)

ರಾಜಯೋಗಪದಾರ್ಥ

ವಿರಾಡ್ರೂಪನಾದ ಆತ್ಮನಿಗೆ ನೇರವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟ ಶ್ರೇಷ್ಠಯೋಗವಾದ್ದರಿಂದ ಈ ನಾಲ್ಕನೆಯ ಯೋಗಕ್ಕೆ ರಾಜಯೋಗವೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ.

"ರಾಜಯೋಗೋ ನಾಮ ರಾಜ್ಞಃ ಉಪಯುಕ್ತೋ ಯೋಗಃ | ಯೋಗಾನಾಂ ರಾಜಾ ಇತಿ ರಾಜಯೋಗಃ | ಅಯಂ ನಿರಾಯಾಸೇನ ಮೋಕ್ಷರೂಪಪರಮಪುರುಷಾರ್ಥಪ್ರದಃ ||"

(ಪು. 4)

ಈ ಪದದ ಅಂತರಾರ್ಥವನ್ನು "ರಜಸೊ ರೇತಸೋ ಯೋಗಾತ್ ರಾಜಯೋಗ ಇತೀರಿತಃ" ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಅಂದರೆ-ಮಾನವನ ಶರೀರದ ತಾತ್ತ್ವಿಕಸ್ಥಾನವಿಶೇಷದಲ್ಲಿರುವ ರಜೋರೇತಸ್ಸುಗಳನ್ನು ಮುದ್ರಾವಿಶೇಷದ ಮೂಲಕ ಒಂದುಗೂಡಿಸುವುದೆಂದರ್ಥ. ಇದೇ ಶಿವಶಕ್ತಿಯೋಗ ಅಥವಾ ಪ್ರಕೃತಿಪುರುಷಯೋಗವೆನಿಸುವುದು.

ಇದಕ್ಕೆ ಸಾಧಕವಾದ ಮುಖ್ಯಾಂಶಗಳು

ಇದು ಕೈಗೂಡಬೇಕಾದರೆ,

"ನವಚಕ್ರಂ ಷಡಾಧಾರಂ ತ್ರಿಲಕ್ಷ್ಯಂ ವ್ಯೋಮಪಂಚಕಮ್ ||"

ಎಂದು ಹೇಳಿರುವ ಅಂಶಗಳು ಶಾರೀರರಹಸ್ಯಜ್ಞಾನದೊಂದಿಗೆ ಮನದಟ್ಟಾಗಿರಬೇಕು.

ಇತರ ಯೋಗಗಳು ಮತ್ತು ಮಹಾಯೋಗ

ಇನ್ನು ಈ ನಾಲ್ಕು ಯೋಗಗಳಿಗಿಂತಲೂ ಬೇರೆಯಾಗಿ-ತಾರಕಯೋಗ, ಕಾಲವಂಚನೋಪಾಯಯೋಗ, ಕಾಯದಾರ್ಢ್ಯಾದಿಸಿದ್ಧಿಯೋಗ, ಸಂಪುಟಯೋಗ, ವೇಧಕಯೋಗ, ಹಂಸಯೋಗ, ಸಮಾಧಿಯೋಗ, ಸುಷುಮ್ನಾಯೋಗ, ಕುಣ್ಡಲಿನೀಯೋಗ, ಮುಂತಾದ ಅನೇಕಯೋಗಗಳು ಶ್ರುತಿಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಅವೆಲ್ಲವೂ ಈ ನಾಲ್ಕರಲ್ಲೇ ಅಡಕವಾಗಿವೆ. ಈ ನಾಲ್ಕನ್ನೂ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿಸಿ ಸಾಧಿಸುವ ಯೋಗಕ್ಕೆ ಮಹಾಯೋಗವೆಂದು ಹೆಸರು.

" ಏಕ ಏವ ಚತುರ್ಧಾಯಂ ಮಹಾಯೋಗೋಽಭಿಧೀಯತೇ ||" (ಯೋ. 129)

ಯೋಗದ ಭೂಮಿಕಾವಸ್ಥೆಗಳು

ಈ ಯೋಗದ ಭೂಮಿಕಾವಸ್ಥೆಗಳು ನಾಲ್ಕು—ಆರಂಭ, ಘಟ, ಪರಿಚಯ, ನಿಷ್ಪತ್ತಿ ಎಂದು. ಚಿತ್ತವು ಬಾಹ್ಯವಿಷಯಗಳನ್ನು ತ್ಯಜಿಸಿ ಅನ್ತರ್ಮುಖವಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ತೊಡಗುವುದು ಆರಂಭಾವಸ್ಥೆ. ಕೇವಲ ಕುಂಭಕದಲ್ಲಿದ್ದು ವಾಯುವಿನಿಂದ ಸುಷುಮ್ನಾದ್ವಾರವನ್ನು ಭೇದಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವ ಸ್ಥಿತಿ ಘಟಾವಸ್ಥೆ. ವಾಯುವನ್ನು ದೃಙ್ಮನಃಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿಗಳೊಡನೆ ಸುಷುಮ್ನಾನ್ತರದಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿರೀಕರಿಸಿ ಇಡುವ ಸ್ಥಿತಿ ಪರಿಚಯಾ

ವಸ್ಥೆ. ಪರಮಾತ್ಮನ ದರ್ಶನಸ್ಥಿತಿಯೇ ನಿಷ್ಪತ್ತ್ಯವಸ್ಥೆ. ಇವೆಲ್ಲವೂ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಮೂಡು ತ್ತಿದ್ದರೆ ಆಗಮಾತ್ರ ಯೋಗಸಾಧನೆಯು ಸರಿಯಾದ ಹಾದಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಗುತ್ತಿದೆಯೆಂದು ತಿಳಿಯಬಹುದು.

ಯೋಗವನ್ನು ಸಾಧಿಸಲು ಬೇಕಾದ ಮನೋಭೇದ

ತ್ರಿಗುಣಾತ್ಮಕವಾದ ಚಿತ್ತಭೂಮಿಯು ಕ್ಷಿಪ್ತ ಮೂಢ ವಿಕ್ಷಿಪ್ತ ಏಕಾಗ್ರ ನಿರುದ್ಧ ಎಂದು ಐದು ವಿಧವಾಗಿದೆ. ವಿಷಯದಲ್ಲೇ ಸದಾ ಅಂಟಿಕೊಂಡಿರುವುದು ಕ್ಷಿಪ್ತ. ಆಲಸ್ಯಮಯವಾದ ಸ್ಥಿತಿಯುಳ್ಳದ್ದು ಮೂಢ. ಚಾಂಚಲ್ಯಮಯವಾದದ್ದು ವಿಕ್ಷಿಪ್ತ. ಈ ಮೂರೂ ಯೋಗಕ್ಕೆ ಉಪಯೋಗವಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲಾದರೂ ಒಂದು ಜಾಗದಲ್ಲಿ ನೆಲೆನಿಲ್ಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿರುವ ಪಕ್ಷೇ ಅದು ಏಕಾಗ್ರ. ವಿಷಯಜಾಲ ದಿಂದಲೇ ಮನಸ್ಸನ್ನು ತೆಗೆದು ತನ್ನಲ್ಲೇ ತನ್ನನೆಲೆಯಲ್ಲೇ ಇರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಮರ್ಥ ವಾಗಿರುವ ಪಕ್ಷೇ ಅದು ನಿರುದ್ಧ. ಈ ಎರಡೂ ಯೋಗಾಧಿಕಾರವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಇದರಿಂದ ಯೋಗ್ಯನು ವಂಚಿತನಾಗಬಾರದು.

ಯೋಗಾಧಿಕಾರಿ

ಮಾನವನು ತನಗಿರುವ ಭವಬಂಧನವನ್ನು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಆತ್ಮಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ವನ್ನು ಹೊಂದಬೇಕಾದರೆ ಅವನ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನ ಕರ್ತವ್ಯವು ಯೋಗಾಭ್ಯಾಸವಾಗಿದೆ. ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ದೃಢವಿಶ್ವಾಸವನ್ನಿಟ್ಟು ದೃಢಾಭ್ಯಾಸದಿಂದಲೂ ಅನನ್ಯಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೂ ಇದನ್ನು ಸಾಧಿಸಬೇಕಾಗಿದೆ. ಶಾಸ್ತ್ರವನ್ನು ತನ್ನ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆಳೆಯದೇ ಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿರುವ ಜ್ಞಾನದಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ತಾನೇರಿ ಅದರ ತಿರುಳನ್ನು ಸವಿಯಬೇಕೆನ್ನುವ ಅನ್ತಃಪ್ರವೃತ್ತಿಯುಳ್ಳ, ಮತ್ತು ಶಾನ್ತನೂ ನಿಧಾನಿಯೂ ಧೀರನೂ ಆಗಿರುವ ಆಲಸ್ಯವಿಲ್ಲದ ಎಲ್ಲ ಮಾನವನೂ ಇದಕ್ಕೆ ಅಧಿಕಾರಿಯಾಗಿರುವನು.

ಯೋಗಲಾಭಕ್ಕೆ ಬೇಕಾದ ಸಹಾಯಸಂಪತ್ತು

ಈ ಯೋಗವು ಲಭಿಸಬೇಕಾದರೆ ಚಿತ್ತವು ಮುಂದುವರಿಯಬಾರದು, ಹಿಂದು ವರಿಯಬೇಕು. ಶಾರೀರಶಾಸ್ತ್ರರಹಸ್ಯವನ್ನರಿತ ಪ್ರಾಣಜಯವನ್ನು ಮಾಡಿದ ಗುರುವಿನ ಉಪದೇಶದಿಂದಲೂ, ಸಂಸ್ಕಾರ ಬಲದಿಂದಲೂ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದಲೂ ನಿರನ್ತರ ಸಾಧನಾಬಲದಿಂದಲೂ ಈ ಯೋಗದ ರಹಸ್ಯವನ್ನು ಮನದಟ್ಟುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

ಕರ್ಮಜ್ಞಾನಗಳ ಸಮನ್ವಯ

ಕರ್ಮಜ್ಞಾನಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಮತ್ತು ಪರಸ್ಪರಸಂಬಂಧಗಳನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅರಿತು ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಯೋಗವನ್ನೂ ಜೊತೆಯಲ್ಲೇ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡಬೇಕು.

**

"ಹತಂ ಜ್ಞಾನಂ ಕ್ರಿಯಾಹೀನಂ ಹತಂ ಅಜ್ಞಾನಿನಾಂ ಕ್ರಿಯಾ |
ಅಪಶ್ಯನ್ನನ್ಧಕೋ ದಗ್ಧಃ ಪಶ್ಯನ್ನಪಿ ಚ ಪಂಗುಕಃ ||"

ಕುರುಡ ಕುಂಟ ಇಬ್ಬರೂ ಕಾಡುಗಿಚ್ಚಿನಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಾರರು ಎಂಬುದನ್ನೂ,

" ಏಕಂ ಸಾಙ್ಖ್ಯಂ ಚ ಯೋಗಂ ಚ ಯಃ ಪಶ್ಯತಿ ಸ ಪಶ್ಯತಿ | "

ಎಂಬುದನ್ನೂ ಇಲ್ಲಿ ಮರೆಯಬಾರದು.

ಇನ್ನು ಬುದ್ಧಿಯಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡ ಪಿಂಡಾಂಡಗಳ ಸಮನ್ವಯವೂ ಆಗಬೇಕು. ಇದನ್ನೇ

"ಆಗಮೇನಾನುಮಾನೇನ ಧ್ಯಾನಾಭ್ಯಾಸರಸೇನ ಚ |
ತ್ರಿಧಾ ಪ್ರಕಲ್ಪಯರ್ನ್ ಪ್ರಜ್ಞಾಂ ಲಭತೇ ಯೋಗಮುತ್ತಮಮ್ ||"

ಎಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ.

ಸಾಂಖ್ಯ-ಯೋಗ-ವೇದಾನ್ತಗಳ ಸಮನ್ವಯ

ಶಾಸ್ತ್ರಗಳನ್ನು ಅದರದರ ಮರ್ಯಾದೆಯಲ್ಲೇ ಗಮನಿಸುವ ಪಕ್ಷೇ-ಸಾಂಖ್ಯಯೋಗ ವೇದಾನ್ತಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಪರಸ್ಪರ ಭಿನ್ನತೆಗೆ ಅವಕಾಶವೇ ಇಲ್ಲವೆಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಆತ್ಮನು ತಾನೇತಾನಾಗಿ ಭಗವಂತನ ಯೋಗದಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಯಾವ ತತ್ತ್ವಗಳ ಲೆಕ್ಕಕ್ಕೂ ಪ್ರಸಂಗವೇ ಇಲ್ಲ. ,ಸೃಷ್ಟಿಗೆ ಇಳಿದಾಗ ಮಾತ್ರ ಶೂನ್ಯದಿಂದ ಒಂದಕ್ಕೆ ಇಳಿದ ಹಾಗೆ. ಹೀಗಿಳಿದವನು ಅಲ್ಲಿಂದ ೨೪ ರವರೆಗೂ ತನ್ನ ಸಂಸಾರವನ್ನು ಬೆಳೆಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಇದನ್ನು ಗುರ್ತಿಸಿ ಸಾಂಖ್ಯರು ಲೆಕ್ಕಮಾಡಿದರು. ಸೃಷ್ಟಿಯ ಕೊನೆಯಿಂದ ಮತ್ತೆಮೇಲಕ್ಕೆ ಏರಬೇಕಾದರೆ, ಅಂದರೆ ತನ್ನಧಾಮಕ್ಕೆ ತಾನು ಮತ್ತೆ ತಲಪಬೇಕಾದರೆ ಯಥಾಪ್ರಕಾರ ಸಾಂಖ್ಯಸೋಪಾನವೇ ಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಏರಿದಂತೆಲ್ಲಾ ಒಂದೊಂದಾಗಿ ಕಳೆಯುತ್ತಾ ಬಂದರು. ಕೊನೆಗೆ ನಿಂತ ೧ ನೆಯವನೇ ಪುರುಷನೆಂದರು. "ಅಷ್ಟಾಚಕ್ರಾ ನವದ್ವಾರಾ ದೇವಾನಾಂ ಪೂರಯೋಧ್ಯಾ" ಎಂಬ ಪುರದಲ್ಲಿ ವಾಸಮಾಡಲು ನಿಂತವನೇ ಪುರುಷ. ಇವನನ್ನೇ ಮಹಾಭಾರತದಲ್ಲಿ 'ಆಣವಿಕ'ನೆಂದು ಕರೆದು ಅವನಿಗೆ ಕರ್ಮಾನುಸಾರವಾದ ಚಲನವಲನಗಳೆಲ್ಲವೂ ಉಂಟೆಂದು ತಿಳಿಸಿದೆ. ಈ ರೀತಿ ಸಾಂಖ್ಯವನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿ ೧ ರವರೆಗೆ ಬಂದಾಗ, ಯೋಗವು ಆ ಒಂದರಲ್ಲೂ ಒಂದನ್ನು ಕಳೆದು 'ಸೊನ್ನೆ' ಎಂದಿತು. ಇದೇ ಪರಮಯೋಗ.

"ಐಕ್ಯಂ ಜೀವಾತ್ಮನೋರಾಹುರ್ಯೋಗಂ ಯೋಗವಿಶಾರದಾಃ"

ಇದನ್ನೇ ದೃಷ್ಟಿಭೇದದಿಂದ-

"ಶಿವಾತ್ಮನೋರಭೇದೇನ ಪ್ರತಿಪತ್ತಿಂ ಪರೇ ವಿದುಃ |
ಶಿವಶಕ್ತ್ಯಾತ್ಮಕಂ ಜ್ಞಾನಂ ಜಗುರಾಗಮವೇದಿನಃ |
ಪುರಾಣಪುರುಷಸ್ಯಾನ್ಯೇ ಜ್ಞಾನಮಾಹುರ್ವಿಶಾರದಾಃ || "

ಎಂದೂ ತಿಳಿಸಿರುತ್ತಾರೆ.

ಹೀಗೆ ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಲೀನನಾದ ಜೀವನು ಪ್ರತ್ಯೇಕವಾಗಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವಕಾಶವಿಲ್ಲ. ಈ 'ಸೊನ್ನೆ'ಯಾಗಿ ತೋರುವವನೇ ಈಶ್ವರ. ಇದನ್ನೇ "ಕ್ಲೇಶಕರ್ಮವಿಪಾಕಾಶಯೈಃ ಅಪರಾಮೃಷ್ಟಃ ಈಶ್ವರಃ" ಎಂದು ಹೇಳಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಭಾಷ್ಯವನ್ನು ಬರೆದ ವ್ಯಾಸರೇ ಬ್ರಹ್ಮಸೂತ್ರವನ್ನು ಬರೆದು ಅದರಲ್ಲಿ"ಏತೇನ ಯೋಗಃ ಪ್ರತ್ಯುಕ್ತಃ" ಎಂದು ಹೇಳಿಬಿಟ್ಟರು. ಕಾರಣ-ಯೋಗವೆಲ್ಲ ತಪ್ಪೆಂದು ಅಲ್ಲ. ಬ್ರಹ್ಮವು ಉಪಾದಾನವೇ ನಿಮಿತ್ತವೇ ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ಬ್ರಹ್ಮನ ವಿಶೇಷಧರ್ಮಗಳನ್ನು ನಿರ್ಣಯಿಸಲು ಬ್ರಹ್ಮವಿದ್ಯೆಯೊಂದು ಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದರಿಂದ, ಆ ಅಂಶದಲ್ಲಿ ಇವರು ತಲೆಹಾಕುವುದು ಬೇಡವೆಂದಿಷ್ಟುಮಾತ್ರ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಆ ರೀತಿ ಹೇಳಿದರು. ಭಗವಂತನು ಯೋಗೇಶ್ವರನೆಂಬ ವಿಷಯವನ್ನು ಮನದಟ್ಟುಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಸಮನ್ವಯದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡುವವನೇ ಪಂಡಿತನೆಂದು ಗೀತೆಯು ಸಾರುತ್ತದೆ. ಔಪಾಧಿಕವಾಗಿ ಏನೇನು ಬಂದರೂ ಅವುಗಳ ಉಪಾಧಿಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಮೂಲೆಗೊತ್ತರಿಸಿ ಅದರ ಶುದ್ಧರೂಪವನ್ನು ನೋಡುವವನೇ ಪಂಡಿತನೆಂದು ಹೇಳುವ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಪಾಂಡಿತ್ಯವನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕು.

"ಅಚಿನ್ತ್ಯಾಃ ಖಲು ಯೇ ಭಾವಾಃ ನತಾಂಸ್ತರ್ಕೇಣ ಯೋಜಯೇತ್"

ಯೋಗವನ್ನು ಹಾಳುಮಾಡುವ ಅಂಶಗಳು

ಅಸಂಯಮ, ಅನಿಯತಾಹಾರ, ಆಲಸ್ಯ, ಧೂರ್ತಗೋಷ್ಠಿ, ಹಗಲುನಿದ್ರೆ, ರಾತ್ರಿಜಾಗರಣೆ, ಭಯ, ಇತ್ಯಾದಿಯಾದ ಪ್ರಕೃತಿಸಹಜವಾಗಿ ಒದಗುವ ಹಲವಾರು ಯೋಗವಿಘ್ನಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಿಂದ ಪಾರಾಗಬೇಕು. ತಾಪತ್ರಯ, ನವವಿಧವ್ಯವಹಾರ, ಷಟ್ಕೌಶಿಕ, ಷಡೂರ್ಮಿ, ಪಞ್ಚಕೋಶ, ಷಡ್ಭಾವವಿಕಾರ, ಅರಿಷಡ್ವರ್ಗ, ಷಡ್ಭ್ರಮೆ ಇವೆಲ್ಲವೂ ಇವನ ಯೋಗಸಾಧನೆಗೇ ಅಡ್ಡಿಯಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡು, ಯೋಗವಿಘ್ನಗಳ ಮೇಲೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿ ತನ್ನನ್ನು ಕಾಪಾಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಸಮರ್ಥನಾಗಿರಬೇಕು.

ಯೋಗಾಂಗಗಳ ಪರಿಚಯ

ಇನ್ನು ಷಡಂಗ, ಅಷ್ಟಾಂಗ, ಪಂಚದಶಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಯಥೋಚಿತ ಅಂಗಸಂಪತ್ತಿ ಇರಬೇಕು. ಆಸನ, ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ, ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ, ಧಾರಣಾ, ಧ್ಯಾನ, ಸಮಾಧಿಗಳೆಂಬ ಆರಂಗಳೆಂದು ಕೆಲವರೂ; ಇದಕ್ಕೆ ಯಮ ಮತ್ತು ನಿಯಮಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳೆಂದು ಹಲವರೂ; ತ್ಯಾಗ, ಮೌನ, ದೇಶ, ಕಾಲ, ಮೂಲಬಂಧ, ದೇಹಸಾಮ್ಯ, ದೃಕ್‌ಸ್ಥಿತಿ ಎಂಬ ಮತ್ತೆಏಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿಕೊಂಡು ಹದಿನೈದು ಅಂಗಗಳೆಂದು ಕೆಲವರೂ ಹೇಳುವರು. ಯಥೋಚಿತವಾದ ಯೋಗಾಂಗಾನುಷ್ಠಾನವು ಯೋಗಸಿದ್ಧಿಯ

ಸೌಧವನ್ನೇರಲು ಮೆಟ್ಟಿಲಾಗಿ, ಮನೋನೈರ್ಮಲ್ಯವನ್ನೂ ತತ್ತ್ವಗಳ ವಿಜ್ಞಾನ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನೂ ಉಂಟುಮಾಡುತ್ತದೆ.

ಯಮನಿಯಮಗಳು

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಮೊದಲೆರಡು ಅಂಗಗಳಾದ ಯಮನಿಯಮಗಳ ಸ್ವರೂಪವು ಮಂಡಲಬ್ರಾಹ್ಮಣದಲ್ಲೂ ಶಾಂಡಿಲ್ಯೋಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲೂ ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ.

ಮಂಡಲಬ್ರಾಹ್ಮಣವು— ಇವುಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸುವಾಗ-ಶೀತೋಷ್ಣಾಹಾರನಿದ್ರೆಗಳ ಜಯ, ಯಾವಾಗಲೂ ನೆಮ್ಮದಿಯಾಗಿರುವುದು, ಚಿತ್ತಸ್ಥೈರ್ಯ ಮತ್ತು ಇಂದ್ರಿಯ ನಿಗ್ರಹಗಳೆಂಬ ನಾಲ್ಕುವಿಧ ಯಮಗಳೆಂದೂ; ಗುರುಭಕ್ತಿ, ಸತ್ಯಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಪ್ರೀತಿ, ತನ್ನ ಪಾಲಿಗೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಬಂದ ಬದುಕನ್ನು ಉಪಯೋಗಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಅಷ್ಟರಿಂದಲೇ ಸಂತುಷ್ಟಿ, ಆದಷ್ಟು ನಿಃಸಂಗವಾಗಿ ಏಕಾನ್ತಪ್ರಿಯನಾಗಿರುವುದು, ಮನಸ್ಸನ್ನು ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ನೆಡದಿರುವುದು, ಫಲನಿರೀಕ್ಷಣೆಯಿಲ್ಲದಿರುವುದು, ಮತ್ತು ವಿರಾಗತೆ ಎಂಬ ಒಂಭತ್ತುವಿಧ ನಿಯಮಗಳೆಂದೂ ತಿಳಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಶಾಂಡಿಲ್ಯವು ಅಹಿಂಸೆ-ಸತ್ಯ-ಅಸ್ತೇಯ-ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ-ದಯೆ-ಆರ್ಜವ - ಕ್ಷಮೆ - ಧೃತಿ-ಮಿತಾಹಾರ, ಮತ್ತು ಶೌಚಗಳೆಂಬ ಹತ್ತುವಿಧ ಯಮಗಳೆಂದೂ; ತಪಸ್ಸು, ಸಂತೋಷ-ಆಸ್ತಿಕ್ಯ-ದಾನ-ಈಶ್ವರಪೂಜನ-ಸಿದ್ಧಾಂತಶ್ರವಣ-ಹ್ರೀ-ಮತಿ-ಜಪ-ಮತ್ತು ವ್ರತಗಳೆಂಬ ಹತ್ತುವಿಧ ನಿಯಮಗಳೆಂದೂ ತಿಳಿಸುವುದು.

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ-ಮನೋವಾಕ್ಕಾಯಗಳಿಂದ ಯಾವಾಗಲೂ ಯಾವ ಪ್ರಾಣಿಗೂ ಹಿಂಸೆಯನ್ನು ಕೊಡದಿರುವುದು ಅಹಿಂಸೆ. ಭೂತಹಿತವೂ ಯಥಾರ್ಥವೂ ಆದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ನುಡಿಯುವುದು ಸತ್ಯ. ಕಂಡವರ ಬದುಕಿನಲ್ಲಿ ಸ್ಪೃಹೆಯನ್ನು ತೊರೆಯುವುದು ಅಸ್ತೇಯ. ಎಲ್ಲ ಅವಸ್ಥೆಯಲ್ಲೂ ಕಾಮಕ್ಕೆ ಬಲಿಯಾಗದಿರುವುದು ಬ್ರಹ್ಮಚರ್ಯ. ಎಲ್ಲಭೂತಗಳಿಗೂ ಅನುಗ್ರಹವನ್ನು ನೀಡುವುದು ದಯೆ. ಯೋಗ್ಯಜನರಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನೂ ಅಯೋಗ್ಯರಲ್ಲಿ ನಿವೃತ್ತಿಯನ್ನೂ ಹೊಂದಿರುವ ಏಕಾಂತವಾದ ಚಿತ್ತವೃತ್ತಿ ಆರ್ಜವ. ಪ್ರಿಯಾಪ್ರಿಯಗಳನ್ನೂ ತಿರಸ್ಕಾರ ಪುರಸ್ಕಾರಗಳನ್ನೂ ಸಹಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ಕ್ಷಮೆ. ಧನ-ಬಂಧುಗಳ ಯೋಗವಿಯೋಗಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ತಸ್ಥೈರ್ಯ ಧೃತಿ. ಆಹಾರದ ಮುಕ್ಕಾಲುಪಾಲು ಮಾತ್ರ ಉಪಯೋಗಿಸುವುದು ಮಿತಾಹಾರ. ಯೋಗವಿದ್ಯೆಯಿಂದಲೂ ಜಲಮೃತ್ತಿಕೆಗಳಿಂದಲೂ ಒಳಹೊರಗಣ ಶುದ್ಧಿಯೇ ಶೌಚ. ವ್ರತಗಳಿಂದ ಶರೀರಶೋಷಣೆ ತಪಸ್ಸು. ದೊರೆತ ವಸ್ತುವಿನಿಂದ ತೃಪ್ತನಾಗುವುದು ಸಂತೋಷ. ಸನಾತನಧರ್ಮಗಳಲ್ಲಿ ನಂಬಿಕೆ ಆಸ್ತಿಕ್ಯ. ನ್ಯಾಯಾರ್ಜಿತ ಧನವನ್ನು ಶ್ರದ್ಧೆಯಿಂದ ಸದ್ವಿನಿಯೋಗಮಾಡುವುದು ದಾನ. ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಪ್ರಸನ್ನ

ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ಹರಿಹರರ ಪೂಜೆ ಮಾಡುವುದು ಈಶ್ವರಪೂಜನ. ಸಚ್ಛಾಸ್ತ್ರಗಳವಿಚಾರ ಸಿದ್ಧಾಂತಶ್ರವಣ. ಕುತ್ಸಿತವಾದ ಕಾರ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ನಾಚುವುದು ಹ್ರೀ. ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತ ಕರ್ಮಾಸಕ್ತಿ ಮತಿ. ಜ್ಞಾನದೀಪಕವಾದ ಮಂತ್ರಗಳನ್ನು ವಾಚಿಕ ಮತ್ತು ಮಾನಸಿಕ ವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸಮಾಡುವುದು ಜಪ. ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಶಾಸನಕ್ಕೆ ಒಳಪಟ್ಟಿರುವುದು ವ್ರತ. ಇವೆರಡೂ ಯೋಗಸಾಧನಗಳಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ ಜನಸಾಮಾನ್ಯದಲ್ಲಿ ಸುಖಜೀವನವನ್ನೂ ಪರಸ್ಪರ ಸೌಹಾರ್ದವನ್ನೂ ಬೆಳೆಸಿಕೊಡುವುದರಿಂದ ಸಾಮಾನ್ಯಧರ್ಮಗಳ ಗುಂಪಿಗೂ ಸೇರುತ್ತವೆ.

ಆಸನ

ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಮೂರನೆಯ ಮೆಟ್ಟಲೂ ಹಠಯೋಗದ ಷಡಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನೆಯ ಮೆಟ್ಟಲೂ ಆಗಿರುವುದು ಆಸನ. ಆಸನವೆಂದರೆ ಶಾರೀರಶಾಸ್ತ್ರನಿಷ್ಣಾತರ ದಿಗ್ದರ್ಶನ ದಿಂದ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಆಗಬೇಕಾದ ಪರಿಣಾಮವನ್ನನುಸರಿಸಿ ಈ ಶರೀರದ ಒಳಗೂ ಹೊರಗೂ ದೃಙ್ಮನಃಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿಗಳನ್ನು ಒಂದು ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿರಿಸುವುದು. ಇದು ಸುಖಕರವಾಗಿಯೂ ಸ್ಥಿರವಾಗಿಯೂ ಇರಬೇಕು. ಇದರ ಬಗೆಗಳು ಅನಂತವಾಗಿವೆ.

"ಆಸನಾನಿ ಚ ತಾವನ್ತಿ ಯಾವತ್ಯೋ ಜೀವಜಾತಯಃ |"

ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವ ತಕ್ಕ ಆಸನವನ್ನು ಸುಖಾಸನವೆನ್ನುತ್ತಾರೆ.

"ಯೇನ ಕೇನ ಪ್ರಕಾರೇಣ ಸುಖಂ ಧಾರ್ಯಂ ಚ ಯದ್ಭವೇತ್ |
ಸುಖಾಸನಂ ತದೇವ ಸ್ಯಾತ್ ಅಶಕ್ತಃ ತತ್ ಸಮಾಚರೇತ್ ||"

ಹೀಗೆ ಶಾರೀರ ರಹಸ್ಯಗಳನ್ನೂ ರೋಗಪಾಪಗಳನ್ನೂ ಕಾಲದೇಶವರ್ತಮಾನಗಳನ್ನೂ ದೇಹ ದೇಶಗಳನ್ನೂ ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಅರಿತು, ತಕ್ಕ ಸುಖಾಸನವನ್ನು ಕೈಗೊಂಡರೆ ಮಾತ್ರ, ಆರೋಗ್ಯ ಸ್ಥೈರ್ಯ ಮತ್ತು ಅಂಗಲಾಘವಗಳು ಉಂಟಾಗಿ ಒಳಹೊರಗಿನ ಪಾಪ ತಾಪಗಳು ಪರಿಹಾರವಾಗುತ್ತವೆ.

ಪ್ರಾಣಾಯಾಮ

ಪ್ರಾಣಾಯಾಮವೆಂದರೆ ಕೇವಲ ನಾಸಿಕಾಪೀಡನದಿಂದ ಉಸಿರನ್ನು ತಡೆಹಿಡಿಯು ವುದಷ್ಟೇಅಲ್ಲ. ಹೀಗೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಬುದ್ಧಿಭ್ರಮಣೆಯೂ ಅನೇಕರೋಗೋತ್ಪ ತ್ತಿಯೂ ಸಂಭವಿಸಬಹುದೆಂದು ಶಾಸ್ತ್ರವು ಸಾರುತ್ತದೆ.

"ನಾಡೀನಾಮಾಶ್ರಯಃ ಪಿಣ್ಡಃ ನಾಡ್ಯಃ ಪ್ರಾಣಸ್ಯ ಚಾಶ್ರಯಃ |
ಜೀವಸ್ಯ ನಿಲಯಃ ಪ್ರಾಣಃ ಜೀವೋ ಹಂಸಸ್ಯ ಚಾಶ್ರಯಃ ||
ಹಂಸಃ ಶಕ್ತೇರಧಿಷ್ಠಾನಂ ಚರಾಚರಮಿದಂ ಜಗತ್ |
ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪಃ ಪ್ರಸನ್ನಾತ್ಮಾ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮಂ ಸಮಭ್ಯಸೇತ್ ||"

ಇದರ ತಿರುಳನ್ನರಿತು, ನಾಡೀ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ನೆಲೆ ಪರಸ್ಪರಸಂಬನ್ಧ ಮತ್ತು ವಿಕಾರಗಳನ್ನನುಸರಿಸಿ,

"ಸ್ಪರ್ಶಾನ್ ಕೃತ್ವಾ ಬಹಿರ್ಬಾಹ್ಯಾನ್ ಚಕ್ಷುಶ್ಚೈವಾನ್ತರೇ ಭ್ರುವೋಃ ।
ಪ್ರಾಣಾಪಾನೌ ಸಮೌಕೃತ್ವಾ ನಾಸಾಭ್ಯನ್ತರಚಾರಿಣೌ ।।
ಯತೇಂದ್ರಿಯಮನೋಬುದ್ಧಿಃ ಮುನಿಃ ಮೋಕ್ಷಪರಾಯಣಃ ।।"(ಗೀತೆ)

ಎಂದು ತಿಳಿಸಿರುವ ವಿಧಾನದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಾಯಾಮವನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸಬೇಕು. ಇದರಿಂದ ಆಸನದ ಮುಂದಿನ ಹೆಜ್ಜೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ದೃಙ್ಮನಃಪ್ರಾಣಾಗ್ನಿಗಳು ಹಿಂತಿರುಗಲು ತೊಡಗಬೇಕಾಗಿದೆ.

ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ

ಇದರ ಮುಂದಿನ ಹೆಜ್ಜೆಯೇ ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ. ಬಹಿರ್ಮುಖವಾದ ಚಿತ್ತವನ್ನು ಒಳಮುಖವಾಗಿ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡು ಅದರೊಡಗೂಡಿದ ತನ್ನ ಐಚ್ಛಿಕಾನೈಚ್ಛಿಕ ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನೂ ವಿಷಯೇಂದ್ರಿಯಗಳನ್ನೂ ಹತೋಟಿಯಲ್ಲಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವುದೇ ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರ. ಇದೇ ಆತ್ಮಜ್ಯೋತಿಯನ್ನರಸಲು ಹೊರಡುವ ಸ್ಥಿತಿ. ಐದು ಬಗೆಯಾದ ಮಾರ್ಗಗಳಿಂದ ಹೊಂದಬಹುದಾದ ಇದು ಅನೇಕ ವಿಧಗಳಾಗಿವೆ. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಒಂದೇ ಗುರಿ.

ಮುಂದಿನ ಮೂರು ಅಂಗಗಳಿಗೂ ಸಂಯಮವೆಂದು ಹೆಸರು. ಇವು ಯೋಗ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ ಸಿಂಹಾಸನದಲ್ಲೇ ಚಿತ್ರಿಸಿದ ಮೂರು ಸೋಪಾನಗಳಾಗಿವೆ.

ಧಾರಣೆ

ಬಾಹ್ಯವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಸವಿಯನ್ನು ಕಂಡ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ವಿಷಯವೇ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಅದು ನಿಲ್ಲಲಾರದೆಂಬ ರಹಸ್ಯವನ್ನರಿತು, ಅದಕ್ಕೆ ಅನ್ತಃಪ್ರಪಂಚದಲ್ಲಿ ಯೋಗಸಾಧನೆಗೆ ತಕ್ಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಧರಿಸುವ ಯೋಗ್ಯತೆಯನ್ನು ಕೊಡುವುದೇ ಧಾರಣೆ. ಇದನ್ನೂ ಸಹ ಐದುಬಗೆಯಾಗಿ ವಿಂಗಡಿಸಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ಆಂತರಾಳಿಕವಾಗಿ ದೂರಶ್ರವಣ ದೂರದೃಷ್ಟಿ ವಾಕ್ಸಿದ್ಧಿ ಮುಂತಾದ ಅನೇಕ ಸಿದ್ಧಿಗಳೂ ಲಭಿಸುವುವು. ಇಲ್ಲಿಗೇ ನಿಲ್ಲದೇ ಮುಂದುವರಿದರೆ, ಅದೇ ಚಿತ್ತಕ್ಕೆ ರೂಪಾರೂಪಗಳನ್ನೂ ಏಕಾಗ್ರತೆಯನ್ನೂ ತಂದು ಕೊಡುವ ಮುಂದಿನ ಸೋಪಾನವಾಗಿರುವುದೇ ಧ್ಯಾನ.

ಧ್ಯಾನ

ಈ ಧ್ಯಾನವು ಸಗುಣ ನಿರ್ಗುಣವೆಂದು ಎರಡುವಿಧ. ಸಗುಣವು ಸವಿಶೇಷ ಸಗರ್ಭ ಮೂರ್ತಿಧ್ಯಾನವೆಂಬ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ವಿಷಯವಾಗುವುದು, ಇದು ಅನೇಕ ಸಿದ್ಧಿಗಳ ಮೂಲಕ ಜೀವವನ್ನು ಭಗವಂತನೆಡೆಗೆ ಒಯ್ಯಲು ಒಳ್ಳೆಯ ಸಾಧನೆಯಾಗಿರುವುದು.

ನಿರ್ಗುಣವು ನೇರವಾಗಿ ಸಮಾಧಿಸಿದ್ಧಿಗೆ ಕಾರಣವಾಗಿರುವುದು. ಈ ಧ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಸುಷುಮ್ನೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಣಗತಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸುವ ಹೃದಯವಿಜ್ಞಾನವಿರಬೇಕು.

ಸಮಾಧಿ

ಸಾಧಾರಣ ಜನರಿಗೆ ಅಲಭ್ಯವೂ, ಯೋಗಿಗಳಿಗೆ ಪರಮಧ್ಯೇಯವೂ ಆದ, ಕೊನೆಯ ಗದ್ದುಗೆಯೇ ಸಮಾಧಿ. ಪರಮಾತ್ಮನಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಅನನ್ಯಭಾವನೆಯೇ ಸಮಾಧಿ. ಇದು ಸಂಪ್ರಜ್ಞಾತ ಅಸಂಪ್ರಜ್ಞಾತವೆಂದು ಇಬ್ಬಗೆಯಾಗಿದೆ. ಸಂಪ್ರಜ್ಞಾತಕ್ಕೆ ಸಬೀಜ ಸಾಲಂಬನ ಸವಿಕಲ್ಪ ಎಂದೂ, ಅಸಂಪ್ರಜ್ಞಾತಕ್ಕೆ ನಿರ್ಬೀಜ ನಿರಾಲಂಬ ನಿರ್ವಿಕಲ್ಪ ಎಂದೂ ನಾಮಾಂತರಗಳಿವೆ. ಸಂಪ್ರಜ್ಞಾತವು ಸವಿತರ್ಕ ಸವಿಚಾರ ಸಾನಂದ ಸಾಸ್ಮಿತ ಎಂದು ನಾಲ್ಕುಬಗೆಯಾಗಿ, ಕ್ರಮಶಃ ಮಧುಮತೀ ಮೊದಲಾದ ನಾಲ್ಕುವಿಧ ಸಿದ್ಧಿಯನ್ನುಂಟುಮಾಡುತ್ತವೆ. ಇದಲ್ಲದೇ ಇನ್ನೂ ಎಷ್ಟೋ ಬಗೆಯ ಸಮಾಧಿಗಳು ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಈ ಸಮಾಧಿಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆ ವಿವರಿಸಿದ ಸಾಧನೆಗಳಿಂದಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲದೇ, ಇನ್ನೂ ನಾನಾಉಪಾಯದಿಂದಲೂ ಹೊಂದಬಹುದು. ಉದಾಹರಣೆಗೆ—ಮೂಲಕುಂಡಲಿನಿಯನ್ನು ಪ್ರಾಣಜಯಾಭ್ಯಾಸದ ಮೂಲಕ ಸಹಸ್ರಾರಕ್ಕೆ ಹೊಂದಿಸುವುದರಿಂದಲೂ, ಗುರೂಕ್ತ ಧ್ಯಾನಗಳಿಂದಲೂ, ಸಹಜಕುಂಭಕದಿಂದಲೂ, ಆಯಾ ವಸ್ತುತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನದಿಂದಲೂ, ವೈಜ್ಞಾನಿಕವಿಚಾರಲಹರಿಯಿಂದಲೂ ನಾದಾನುಸಂಧಾನದಿಂದಲೂ, ಹಂಸಮಂತ್ರಜಪದಿಂದಲೂ, ನಿರ್ಗುಣಧ್ಯಾನದಿಂದಲೂ, ಉಚಿತವಾದ ಜನ್ಮೌಷಧಿಮಂತ್ರತಪಸ್ಸುಗಳಿಂದಲೂ ಭಗವದನನ್ಯಭಕ್ತಿಯಿಂದಲೂ ಸಹ ಇದನ್ನು ಹೊಂದಬಹುದು. ಈ ಸಮಾಧಿಯನ್ನು ಆತ್ಮದರ್ಶನವಾಗುವವರೆಗೆ ಬಿಡದೇ ಸಾಧನೆ ಮಾಡುತ್ತಿರಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಸುಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಲಾಗಿದೆ.

ತ್ಯಾಗಾದಿ ಏಳು ಉಪಾಂಗಗಳು

ಇನ್ನೂ ಏಳು ಉಪಾಂಗಗಳನ್ನು ಸೇರಿಸಿ ಪಂಚದಶಾಂಗಗಳೆನ್ನುತ್ತಾರೆ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪರಮಾತ್ಮನ ಧರ್ಮವನ್ನೇ ಬೆಳೆಸಲು ಬೇಕಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತ್ಯಜಿಸುವುದೇ ತ್ಯಾಗ. ಮಾತಿಗೆ ನಿಲುಕದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾದ ವಾಕ್ಸಂಯಮವೇ ಮೌನ. ಅಪರಿಚ್ಛಿನ್ನವಾದ ದೇಶ ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನ ನೆಲೆಯನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು ದೇಶ ಕಾಲಗಳು. ಧಾರಣಾನುಗುಣವಾದ ಬಂಧವಿಶೇಷವೇ ಮೂಲಬಂಧ. ಧ್ಯಾನಸಮಂಗಳನಾದ ಗುರುವಿನ ದೇಹದೃಕ್ಕುಗಳೊಡನೆ ಸರ್ವಸಾಮ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿರುವ ಸ್ಥಿತಿಯೇ ದೇಹಸಾಮ್ಯದೃಕ್‌ಸ್ಥಿತಿಗಳು. ಇವೆಲ್ಲವೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಅಷ್ಟಾಂಗಗಳಲ್ಲೇ ಅಡಕವಾಗುತ್ತವೆ.

ಬಂಧ ಮುದ್ರಾದಿಗಳ ಪರಿಚಯ

ಇನ್ನು ಇದಲ್ಲದೇ ಮನ್ತ್ರಸಾಧನೆಗೆ ಮೂಲಬಂಧವೂ, ಭೂತಧಾರಣೆಗೆ ಉಡ್ಯಾಣ ಬಂಧವೂ, ಸಮಾಧಿಗೆ ಜಾಲಂಧರಬಂಧವೂ, ಸಹಕರಿಸುವುದರಿಂದ ಈ ಮೂರು ಬಂಧನ ಗಳನ್ನೂ; ಖೇಚರೀ ಷಣ್ಮುಖೀ ಶಾಂಭವೀ ಎಂಬ ಮೂರು ಮುದ್ರೆಗಳನ್ನೂ, ಪೂರ್ಣಿಮಾ ಅಮಾ ಪ್ರತಿಪತ್ ಎಂಬ ಮೂರು ದೃಷ್ಟಿಗಳನ್ನೂ, ಅನ್ತಃ ಬಹಿಃ ಮಧ್ಯವೆಂಬ ಮೂರು ಲಕ್ಷ್ಯಗಳನ್ನೂ, ಪೂರ್ವೋತ್ತರತಾರಕಗಳನ್ನೂ ಸ್ವಾಧೀನವಾಗಿ ತನ್ನಲ್ಲಿ ಮೂಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಚತುರನಾಗಿರಬೇಕು. ಇಷ್ಟು ಅಂಶಗಳನ್ನೂ ಗಮನಿಸಿ ಸ್ಥಿರಚಿತ್ತನಾಗಿ ನೆಲೆಯ ಕಡೆ ಸಾಗಿದರೆ ಮಾತ್ರ ನಿಜವಾದ ಯೋಗಸಿದ್ಧಿ.

"ಯಸ್ಯದೇವೇ ಪರಾಭಕ್ತಿಃ ಯಥಾ ದೇವೇ ತಥಾ ಗುರೌ |
ತಸ್ಯೈತೇ ಕಥಿತಾ ಹ್ಯರ್ಥಾಃ ಪ್ರಕಾಶನ್ತೇ ಮಹಾತ್ಮನಃ ||"

ಮಂಡಲಬ್ರಾಹ್ಮಣೋಪನಿಷತ್ಪದಾರ್ಥ

ಹೀಗೆ ಪರಮಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ಯೋಗವೃತ್ತವನ್ನು ಗಮನಿಸಿ, ಇನ್ನು ಪ್ರಕೃತ ಗ್ರಂಥದ ಕಡೆಗೆ ದೃಷ್ಟಿಯನ್ನು ಹರಿಸೋಣ. ಮೇಲ್ಕಂಡ ಅತಿರಹಸ್ಯವಾದ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಇದಕ್ಕೆ ಅಂಗವಾದ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳನ್ನೂ ಯಥೋಚಿತವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುವುದು ಈ ಮಣ್ಡಲಬ್ರಾಹ್ಮಣೋಪನಿಷತ್ತು. ಬ್ರಹ್ಮವೆಂದರೆ ವೇದ ಅಥವಾ ಜ್ಞಾನ. ಅದರ ವಿವರಣರೂಪವಾದ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಬ್ರಾಹ್ಮಣವೆಂದು ಹೆಸರು. ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯನೆಂಬ ಒಬ್ಬ ಉತ್ತಮಾಧಿಕಾರಿಯು, ಆದಿತ್ಯಮಣ್ಡಲಮಧ್ಯಸ್ಥನಾಗಿ ಜ್ಯೋತಿರ್ಮಯನೂ ಜ್ಞಾನ ಭಾಸ್ಕರನೂ ಆದ ಗುರುಮೂರ್ತಿಯೊಂದರ ಬಳಿ ಸಾಗಿ, ಆತ್ಮತತ್ತ್ವವನ್ನೇ ನೇರವಾಗಿ ಬಯಸಿದಾಗ, ಅವನಿಗೆ ಆ ಗುರುವು ಉಪದೇಶರೂಪವಾಗಿ ಧಾರೆಯೆರೆದ ಜ್ಞಾನವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೇ ಇದಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ಮಂಡಲಬ್ರಾಹ್ಮಣೋಪನಿಷತ್ತೆಂಬ ಹೆಸರು ಬಂದಿದೆ, ಹಾಗೂ ಇದು ಅನ್ವರ್ಥವಾಗಿದೆ.

ಗ್ರಂಥದ ಮುಖ್ಯ ವಿಷಯಗಳು

ಇದರಲ್ಲಿ ಐದು ಬ್ರಾಹ್ಮಣಗಳಿವೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ರಾಜಯೋಗದ ಸೂಕ್ಷ್ಮಾಷ್ಟಾಂಗಗಳೂ, ಲಕ್ಷ್ಯತ್ರಯವೂ ಸಾಂಖ್ಯ ಮತ್ತು ಪೂರ್ವೋತ್ತರತಾರಕಗಳೂ, ವ್ಯೋಮಪಂಚಕವೂ, ವರ್ಣಿತವಾಗಿವೆ. ಸಂಕ್ಷಿಪ್ತವಾಗಿ ರಾಜಯೋಗವು-ಮೂರುವಿಧ ಸಾಂಖ್ಯ ತಾರಕ ಅಮನಸ್ಕವೆಂದು. ನಾಲ್ಕುವಿಧಯೋಗಿಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮಕಲ್ಪಕನೆಂಬ ಯೋಗಿಗೆ ಮನ್ತ್ರಯೋಗವೆಂದೂ, ಲಯ ಹಠ ಸಾಂಖ್ಯಗಳು ಮಧುಭೂಮಿಕಯೋಗಿಗೆಂದೂ, ಪ್ರಜ್ಞಾಜ್ಯೋತಿರ್ಯೋಗಿಗೆ ತಾರಕಯೋಗವೆಂದೂ, ಅತಿಕ್ರಾನ್ತಭಾವನೀಯ

ನೆಂಬ ಯೋಗಿಗೆ ಅಮನಸ್ಕಯೋಗವೆಂದೂ ಶಾಸ್ತ್ರಗಳು ಸಾರುತ್ತವೆ. (ಶಿವಯೋಗ ಪ್ರದೀಪಿಕೆ) ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ರಾಜಯೋಗದ ಮೇಲ್ಕಂಡ ಮೂರು ಭೇದಗಳೂ ಇಲ್ಲಿ ವಿಸ್ತೃತ ವಾಗಿ ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟು ಕೊನೆಗೆ ಉತ್ತರತಾರಕವಾದ ಅಮನಸ್ಕಯೋಗದ ವೈಭವವು ಹೃದಯಂಗಮವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಅರ್ಥವನ್ನೇ ಸರಳವಾಗಿಯೂ ಸ್ಫುಟವಾಗಿಯೂ ಪ್ರಮಾಣಾನ್ತರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದಲೂ ಉಪಪಾದನೆಮಾಡುವುದು ರಾಜಯೋಗಭಾಷ್ಯ. ಇದನ್ನೇ ಹಿತಮಿತವಾಗಿ ಪದ್ಯರೂಪವಾಗಿ ಹೊರಹೊಮ್ಮಿಸಿರುವುದು ಯೋಗತಾರಾವಳಿ. ಇವೆರಡೂ ಶ್ರೀ ಭಗವತ್ಪಾದಶಙ್ಕರಾಚಾರ್ಯರಿಂದಲೇ ರಚಿತವಾದದ್ದೆಂದು ಪ್ರತೀತಿ ಇದೆ. ಸಿಕ್ಕಿದ ಒಂದು ಪ್ರತಿಯ ಭಾಗವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಮಿಕ್ಕೆಲ್ಲ ಪ್ರತಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಹೀಗೆಯೇ ಇದೆ. ಅನೇಕಕಾರಣಗಳಿಂದ ಇದು ಉಚಿತವೆಂದೇ ಕೆಲವರು ಭಾವಿಸುತ್ತಾರೆ.

ನಿಗಮನ

ಪ್ರಕೃತ ಇಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಿರುವ ಏಳೆಂಟು ಮೂಲಪ್ರತಿಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದಲೂ, ಅನೇಕ ಯೋಗಗ್ರಂಥಗಳ ನೆರವಿನಿಂದಲೂ, ಈ ಯೋಗಭಾಷ್ಯ ತಾರಾವಳಿ ಗ್ರಂಥಗಳನ್ನು ಯಥಾಶಕ್ತಿ ಪರಿಶೋಧಿಸಿ, ಆವಶ್ಯಕವಾದ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಮತ್ತು ಅನುಬಂಧಗಳೊಡನೆ ಪರಿಷ್ಕರಿಸಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ತರಲಾಗಿದೆ.

ಕೃತಜ್ಞತಾನಿವೇದನೆ

ಈ ಗ್ರಂಥದ ಸಂಪಾದನದಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವಿಧದಲ್ಲಿಯೂ ಸಲಹೆಗಳನ್ನಿತ್ತು ಸಹಕರಿಸಿ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹಿಸಿದವರು–ನಮ್ಮ ಈ ಪ್ರಾಚ್ಯವಿದ್ಯಾ ಸಂಶೋಧನಾಲಯದ ಡೈರೆಕ್ಟರವರೂ, ಮೈಸೂರು ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾನಿಲಯದ ಯು.ಜಿ.ಸಿ. ಸಂಸ್ಕೃತವಿಭಾಗದ ಮುಖ್ಯಸ್ಥರೂ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಧ್ಯಾಪಕರೂ ಆದ ಡಾ. ಜಿ. ಮರುಳಸಿದ್ಧಯ್ಯ, ಎಮ್. ಎ. ಪಿಹೆಚ್. ಡಿ. ಅವರು. ಇವರಲ್ಲಿ ನನ್ನ ಹಾರ್ದವಾದ ಕೃತಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು ಇಲ್ಲಿ ನನ್ನ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಕರ್ತವ್ಯವಾಗಿದೆಯೆಂದು ಭಾವಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಈ ಪುಟ್ಟ ಕೈದೀವಿಗೆಯು ಯೋಗಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಆಸಕ್ತಿಯುಳ್ಳ ಸಹೃದಯರೆಲ್ಲರಿಗೂ ಉತ್ತಮ ಸ್ಫೂರ್ತಿದಾಯಕವಾಗಲೆಂದು ಹಾರ್ದವಾಗಿ ಆಶಿಸಿ ವಿರಮಿಸುತ್ತೇನೆ.

ಇತಿ ಸಂಪಾದಕ

ಎನ್. ಎಸ್. ವಿ.

ಓಂ

"ಯದಾ ಪಂಚಾವತಿಷ್ಠನ್ತೇ ಜ್ಞಾನಾನಿ ಮನಸಾ ಸಹ ।
ಬುದ್ಧಿಶ್ಚ ನ ವಿಚೇಷ್ಟತಿ ತಾಮಾಹುಃ ಪರಮಾಂ ಗತಿಮ್ ॥
ತಾಂ ಯೋಗಮಿತಿ ಮನ್ಯನ್ತೇ ಸ್ಥಿರಾಂ ಇನ್ದ್ರಿಯಧಾರಣಾಮ್ ॥"

(ಕಠೋಪನಿಷತ್)

"ಯೋಽನ್ತಸ್ಸುಖಃ ಅನ್ತರಾರಾಮಃ
ತಥಾ ಅನ್ತರ್ಜ್ಯೋತಿರೇವ ಯಃ ।
ಸಃ ಯೋಗೀ ಬ್ರಹ್ಮನಿರ್ವಾಣಂ
ಅಚಿರೇಣಾಧಿಗಚ್ಛತಿ ॥"

"ತಸ್ಮಾತ್ ಯೋಗಾಯ ಯುಜ್ಯಸ್ವ
ಯೋಗಃ ಕರ್ಮಸು ಕೌಶಲಮ್ ॥

(ಭಗವದ್ಗೀತೆ)

"ಅಯಂ ತು ಪರಮೋ ಧರ್ಮಃ
ಯತ್ ಯೋಗೇನ ಆತ್ಮದರ್ಶನಮ್ ॥

(ಯಾಜ್ಞವಲ್ಕ್ಯ)

"ಶ್ರುತಾದ್ಧಿ ಪ್ರಜ್ಞಾ ಉಪಜಾಯತೇ ।
ಪ್ರಜ್ಞಯಾ ಯೋಗಃ ।
ಯೋಗಾತ್ ಆತ್ಮವತ್ತಾ ।
ಇತಿ ವಿದ್ಯಾಸಾಮರ್ಥ್ಯಮ್ ॥"

(ಕೌಟಿಲ್ಯ)

सुपरिष्कृत तृतीयमुद्रण प्रस्तावना

श्रीभगवत्पादशङ्कराचार्यविरचित 'राजयोगभाष्य' समलङ्कृतायाः मण्डलब्राह्मणोप निषदोऽस्याः राजयोगमार्गसौन्दर्यानुसन्धानकुतूहलाकृष्टस्वान्तबहुजनादरणीयतां दुष्प्रापतां चाकलय्य पुनर्मुद्रणं प्रति सज्जीकरणाय, प्राच्यविद्यासंशोधनालयाध्यक्षैः, संस्कृतभाषा-साहित्य-विद्या-कला-शास्त्राणां विश्वव्यापकत्वेन प्रसारणाय अहर्निश-मुद्युञ्जानैः, मैसूरुविश्वविद्यानिलयीय यु. जि. सि. संस्कृतविभागप्रधानैः प्राध्यापकैश्च श्रीमद्भिः डा॥जि॥ मरुळसिद्धय्य, एम्. ए. पि हेच्. डि. महोदयैः आज्ञप्तः, यदा तथोपकल्पने प्रवृत्तोऽभूवं, तदा द्विवारमुद्रणेऽप्यसंमार्जिताः बह्वीरशुद्धीः विषयाननुगुणाः अध्यगच्छम् । ततश्चैतत्संशोधनाय एतत्संस्थाभाण्डागारे यावत्यः राजयोगभाष्यनामाङ्किताः मातृकाः समुपलब्धाः तावत्योऽपि सन्निधापिताः ।

आसां मातृकानां ग्रन्थाङ्काः संज्ञाश्च एवं वर्तन्ते, यथा—**1**. C. 257. क., **2**. C. 820. ख., **3**. P. 4111. ग., **4**. P. 2518. घ. **5**. P. 4106. च **6**. P. 2347. छ. इति । आभिर्मातृकाभिस्सह अत्रैव पूर्वं मुद्रितं तत्र तत्र अभिज्ञविलिखितपाठभेदं पुस्तकद्वयमपि (7. 8.) पाठसंशोधनाङ्गतया स्वीकृतम् ।

मण्डलब्राह्मणोपनिषन्मूलपाठे च (9) मुंबई निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रितः पाठः (क) संज्ञया, (10) श्रीमदप्पयशिवाचार्यैः अङ्गीकृतः (ख) संज्ञया, (11) अडैयार् लैब्ररि मुद्रितःपाठः (ग) संज्ञया च निर्दिष्टः ।

एवं आसां मातृकानां साहाय्येन संशोधने समारब्धे, उपलब्धेषु पाठेषु उचितार्थसूचकान् पाठान् उपरि निर्दिश्य, कथंचिदर्थभेदसूचकान् पाठभेदान् टिप्पण्यां सम योजयाम । अथापि काश्चन अशुद्धयः तथैवावशिष्टाः स्युः इति वक्तुं जिह्वेव जिह्रेति । किं कुर्मोऽत्र ? प्रायशः अनुभवैकप्रमाणानां एतादृशानां सर्वेषामपि ग्रन्थानां ईदृश्येव गतिरिति तत्त्वज्ञैर्विदितमेवेति समादध्महे ॥

मण्डलब्राह्मणोपनिषत् भाष्याणि च

मण्डलब्राह्मणोपनिषदियं अष्टोत्तरशतोपनिषदामन्यतमा शुक्लयजुर्वेदीया । आत्मतत्त्वजिज्ञासुना महामुनियाज्ञवल्क्येन कृतानां प्रश्नानां स एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषः एव गुरुरूपस्सन् तात्त्विकार्थप्रवचनेन यदुत्तरमदात्, तदेवात्र ग्रन्थरूपेण ब्राह्मण रूपेण संदब्धमिति अस्याः उपनिषदः मण्डलब्राह्मणोपनिषदिति संज्ञा उचितैव भाति ।

ब्रह्म=वेदः, ज्ञानमिति यावत् । तस्येदं उपव्याख्यानं ब्राह्मणम् । एवमेव अन्यास्वपि उपनिषत्सु "कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदि" इत्यादयः संज्ञाः संदृश्यन्ते ।

अस्याश्चोपनिषदः श्रीमद्भिः उपनिषद्ब्रह्मयोगिभिः कृतमेकं भाष्यं, श्रीमद्भिः अप्पयशिवाचार्यैः कृतमपरं च भाष्यं समुपलभ्यते । तयोरपि भाष्ययोः संग्राह्याः उपनिषद्भावप्रकाशकाः अंशाः संगृह्य क्रमेण 'उ' 'भा' इति संज्ञानिर्देशेन टिप्पण्यां संयोजिताः ।

अस्यां चोपनिषदि पञ्च ब्राह्मणानि विद्यन्ते । तत्र प्रथमे अष्टाङ्गयोगव्याख्या, अन्तर्लक्ष्य-बहिर्लक्ष्य-मध्यलक्ष्याणां विवरणं च । द्वितीये प्रथमब्राह्मणविस्तरः । तृतीये अमनस्कस्वरूपम् । चतुर्थे व्योमपञ्चकविस्तरः । पञ्चमे अमनस्कवैभवमिति एते विषयाः उपपादिताः ।

अस्याः एवोपनिषदः आर्थं क्रममनुसृत्यैव मूलप्रतीकाद्यग्रहणेन मूलभावान् विशदतया प्रतिपादयति राजयोगभाष्यम् । तच्च तत्त्वशः भाष्यपदं लब्धुमर्हतीति, उपनिषद्भाष्ययोः परस्परसाहाय्येन पाठकानां निर्दिष्टमर्थं परिज्ञातुं आनुकूल्यं संपत्स्यते इति च विभाव्य, उपनिषदा साकं सविषयविभागं अत्रैव संयोजितम् । उपनिषदि चतुर्थब्राह्मणभागस्य तु एतदीयं विवरणं न दृश्यते । तत्र हेतुः, प्रायशः तत्प्रतिपाद्यार्थस्य व्योमपञ्चकस्य प्रथमे मध्यलक्ष्यनिरूपणावसर एव निरूपितप्रायत्वादिति ग्रन्थकारेणैव पौनरुक्त्यपरिजीहिर्षया त्यक्तं स्यात् इति भावयामः ॥

हठयोगराजयोगौ

ग्रन्थोपक्रमे च- "एवं हठयोगलक्षणं विस्तरेण निशम्य" इति वाक्यदर्शनात्, अनेनैव ग्रन्थकारेण एतत्पूर्वभागतया हठयोगभाष्यमपि विरचितं स्यादिति भाति । तच्च अधिकारिभेदेन सुसङ्गतमेव । यतः—

"हठं विना राजयोगः राजयोगं विना हठः ।
न सिद्ध्यति, ततो युग्मं आनिष्पत्तेः समभ्यसेत् ॥
कुम्भकप्राणरोधान्ते चित्तं कुर्यान्निराश्रयम् ।
एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं व्रजेत् ॥" इति,
"केवलं राजयोगाय हठविद्योपदिश्यते ।" इति च

तत्र तत्र राजयोगमारुरुक्षोः अङ्गतया सोपानरूपतया च हठयोगस्य परिगणनायाः दर्शनात्, अनयोरङ्गाङ्गिभावे औचित्यस्यापि सत्त्वात् । परं तु इदं न सार्वत्रिकम् ।

"किञ्चित्पक्वकषायाणां हठयोगेन संयुतः ।
परिपक्वं मनो येषां केवलोऽयं च सिद्धिदः ॥" इति

स्वतन्त्रतयाऽप्यस्य साधनीयत्वोक्तेः । स चैतत्कर्तृकः हठयोगभाष्यरूपो ग्रन्थः नैतावदुपलब्धः ॥

प्रकृतः राजयोगपदार्थः

ग्रन्थेऽस्मिन् प्रतिपादितो 'राजयोगः' वैयासकिदर्शनप्रतिपाद्यात् शुद्धाद्वैतसमाधेः भिन्नः उताभिन्नः ? इति बहवः संशेरते, विवदन्ते च । हठप्रदीपिका-घेरण्डसंहिता,-शिवसंहिता-शिवयोगप्रदीपिका-ज्ञानसंकलिनीतन्त्रप्रभृतिषु बहुषु प्रमाणग्रन्थेष्वेव परस्परसङ्कीर्णाः भ्रामकाः बहवो व्याहाराः संदृश्यन्ते च । परं तु—

" राजयोगः समाधिः स्यात् एकात्मन्येव साधनम् । "

इति निर्दिष्टार्थपर्यालोचने,

"राजयोगः समाधिश्च उन्मनी च मनोन्मनी ।
अमरत्वं लयः तत्त्वं शून्याशून्यं परं पदम् ॥
अमनस्कं तथाऽद्वैतं निरालम्बं निरञ्जनम् ।
जीवन्मुक्तिश्च सहजा तुर्या चेत्येकवाचकाः ॥"

इत्यादिराजयोगपर्यायपदार्थानां पर्यालोचने च जीवस्य परमफलरूपपरमपदप्राप्त्यवस्थैव अन्ततः राजयोगपदपरमार्थः इति गम्यते । साधनदशाप्राप्यावस्थाविशेषेऽपि तत्पदप्रयोगः सहज एव । यथा समाधिरपि अष्टस्वङ्गेषु अन्यतम इति, क्वचित् "तपोध्यानसमाधिभिः - - - भक्तिः प्रजायते" इति भक्त्यङ्ग इति, क्वचिच्च परमं फलमिति । एवमेव सर्वत्रापि । पातञ्जलः परमो योगोऽप्ययमेव । तस्य च निर्दिष्टरूपेणानिर्देशस्तु अर्थसिद्धत्वाभिप्रायेण अवाङ्मानसगोचरत्वस्फोरणाय च स्यात् । अत्र च—

"अशेषदृश्योज्झितदृङ्मयानां अवस्थितानामिह राजयोगे ।
न जागरो नैव सुषुप्तिभावः न जीवितं नो मरणं विचित्रम् ॥"

इत्यादयोऽप्यनुसन्धेयाः । 'एवंविधराजयोगप्रतिपादिके द्वे उपनिषदौ स्तः, ते तु-अद्वयतारकोपनिषत् मण्डलब्राह्मणोपनिषच्च' इति उपनिषद्ब्रह्मयोगिभिरुक्तम् ।

अत्रत्यः वेदान्तदर्शनाद्विलक्षणोंऽशः

अस्मिंश्च भाष्ये— पञ्चसु भूतेषु एकैकस्मात् भूतात् प्रत्येकं अन्तःकरणप्राण ज्ञानेन्द्रियतद्विषयकर्मेन्द्रियाणां एकैकयुतस्य पञ्चकस्य उत्पत्तिमभिधाय, ज्ञात्रा

पुरुषेण सह अन्तःकरणपञ्चकमित्यभिहितम् । वेदान्तदर्शनार्थप्रतिपादकेषु पञ्चदश्यादिषु तु मिलितैः पञ्चभूतैः अन्तकरणोत्पत्तिः, अन्तःकरणचतुष्टयं च अभिहितं दृश्यते । यथा–

"मनोऽन्तःकरणं सर्वैः वृत्तिभेदेन तद् द्विधा ।
मनो विमर्शरूपं स्यात् बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका ।।" इति,
"मनो बुद्धिरहङ्कारः चित्तं करणमान्तरम् ।
संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ।।" इति च ।।

प्रकृतग्रन्थार्थसंग्रहः

अथैतद्ग्रन्थप्रवेशसौलभ्याय ग्रन्थप्रतिपाद्यार्थः संक्षेपेण प्रदर्श्यते—अत्र प्रथमतः आत्मयाथात्म्यज्ञानाविनाभावेन साधनीयानां अष्टानामङ्गानां निरूपणं कृतम् । प्रसङ्गतश्च शास्त्रान्तराभ्यासापेक्षया राजयोगाभ्यासस्य विशेषज्ञानाधायकत्वं प्रदर्शितम् ।

अत्र निरूपितौ सांख्ययोगौ

ततः आकाशादितत्त्वोत्पत्तिक्रमप्रदर्शनेन जडाजडपदार्थान् विविच्य, प्रकृत्यष्टकं षोडशविकारान् दशेन्द्रियाणि, उक्तप्रकृतितद्विकारेभ्योऽन्यमात्मानं च निरूप्य, "लयविधानक्रमेण आत्मनि विकाराणां मेलने अनुसंहिते ततो मनोलये च आत्मनः स्वस्वरूपावस्थानमेव मोक्षः" इति सांख्यमतं प्रदर्श्य, अनुपदमेव–"प्रकृतिपुरुषेश्वराणां त्रयाणां विवेचनपूर्वकं लयविधानक्रमेण सर्वेश्वरे परमात्मतत्त्वे आत्मनो लय एव मोक्षः" इति पातञ्जलो योगश्च प्रदर्शितः ।। अतिसूक्ष्मो जीवः सूक्ष्मतममार्गावलम्बनेन भूमेरुपरि स्थितान् सप्तवायुस्कन्धान् अतिक्रम्य शुद्धाकाशं प्राप्य तमोरजस्सत्त्वान्यतीत्य परमं पदं प्रविशतीति लयगतिक्रमः । सप्त वायुस्कन्धाश्च आवहप्रवहोद्वहसंवहसुवहपरिवहपरावहसंज्ञकाः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् ।

तारयोगाद्भेदः

अनयोर्मतयोः चिदद्वैतज्ञानं न प्रतिपादितमिति, अयमेव वक्ष्यमाणतारकयोगाद्विशेषः । तारकयोगिनस्तु मतद्वयोक्तं प्रकृतिपुरुषभेदज्ञानं नित्यानित्यवस्तुविवेकाभिलप्यं ज्ञानाङ्गश्रवणपूर्ववृत्तमाचक्षते । सच्चिदानन्दाद्वितीयब्रह्मावलोकनहेतुभूतं खेचर्यादिमहामुद्रासम्पाद्यं भ्रूदहराद्यालम्बनचित्तैकाग्र्यमेव तारकयोग इत्युच्यते । तत्सिद्धिं प्रति लक्ष्यत्रयावलोकनं हेतुः ।

लक्ष्यत्रयस्वरूपम्

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्लक्ष्यं मध्यलक्ष्यमिति लक्ष्यत्रयम्। तेषां स्वरूपादिकं एवं वर्तते।

तत्र देहमध्ये मूलाधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तस्थितसुषुम्नामध्यगतकुण्डलिन्युद्बोधनेन फालोर्ध्वभागे निरन्तराविर्भवत्तेजसः तर्जन्यग्रोन्मीलितकर्णरन्ध्रद्वयेन श्रूयमाणे घूत्कारादौ चित्तस्थापने सति प्रकाशमानस्य चक्षुर्मध्यनीलज्योतिषः हृत्पङ्कजमध्ये विराजत्तेजश्शिखाग्राश्चावलोकनं तारकावलोकनोपायभूतं अन्तर्लक्ष्यमित्युच्यते।

नासिकाग्रभागे यथोचितं चतुष्षडष्टदशद्वादशाङ्गुलपरिमितप्रदेशे क्रमेण दृश्यमानस्य नानावर्णविशिष्टस्य व्योमतत्त्वस्य, भ्रूदहरवीक्षितृपुरुषदृष्ट्यग्रभागस्थितानां मयूखानां, शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलमानतेजसश्चावलोकनं तारकयोगसाधकं बहिर्लक्ष्यमित्युच्यते।

नानाविधवर्णसमलङ्कृतप्रातःकालीनसूर्यमण्डलवत् वह्निज्वालावलीवत् प्रकाशादिविहीनान्तरिक्षवच्च तारकयोगकाले परिदृश्यमानव्योमपञ्चकदर्शनमेव मध्यलक्ष्यमित्युच्यते। तत्र अभ्यासवशेन दीप्त्यादिविकारहीनतया दृश्यमानमाकाशं प्रथमं गुणरहिताकाशम्। विस्फुरत्तारकादियुक्तगाढतमोवद्दृश्यमानं द्वितीयं पराकाशम्। कालानलवह्निभासमानं तृतीयं महाकाशम्। सर्वोत्कृष्टदीप्तियुक्ततया भासमानं चतुर्थं तत्त्वाकाशम्। कोटिसूर्यप्रकाशयुक्ततया भासमानमेव पञ्चमं सूर्याकाशमिति। एतन्निरूपणावसरे मूलभाष्ययोः किञ्चिदन्तरं दृश्यते। यथा- अत्रोक्तं प्रथमं आकाशं परित्यज्य, तत्स्थाने अन्ते निरतिशयानन्दपरब्रह्मलक्षणं परमाकाशं परिगणय्य, आहृत्य पञ्चाकाशाः, मूले चतुर्थब्राह्मणे निरूपिताः॥

राजयोगनिरूपणप्रकारः

राजयोगनिरूपणं तु इत्थम्—

राजयोगो द्विविधः तारकममनस्कं चेति। तारकमपि द्विविधं मूर्तितारकं अमूर्तितारकमिति। नेत्राधःपर्यन्तभागस्थगाणपत्यादिलक्ष्यालम्बनं मूर्तितारकम्। भ्रूयुगोर्ध्वे दहरालम्बनं अन्तर्दर्शनादिकमेव अमूर्तितारकम्। प्राणेन्द्रियाणां मनसश्च ब्रह्मात्मनि लय एव अमनस्कमिति। तदेव समुन्मन्यवस्था जीवन्मुक्तिश्चेति॥

ग्रन्थान्तरोक्तः एतत्प्रकारः

शिवयोगप्रदीपिकायां तु एवमुक्तम्—

योगिनः चतुर्विधाः प्रथमकल्पकः मधुभूमिकः, प्रज्ञाज्योतिः, अतिक्रान्तभावनीयश्चेति । योगा अपि चत्वारः- मन्त्रलयहठराजयोगभेदात् ।

"तेष्वेक एव मुख्यः स्यात् राजयोगोत्तमोत्तमः ।
सोऽपि त्रिधा भवेत् सांख्यः तारकश्चामनोऽपि च ।।"

तत्र मन्त्रयोगः प्रथमयोगिनः । लयहठसांख्यास्तु मधुभूमिकस्य । तारकस्तु प्रज्ञाज्योतिषः । अतिक्रान्तभावनीयस्यैवामनस्कः । अयमेव उत्तमो राजयोगी ।

"सांख्यात् श्रेष्ठः तारकोऽयं अमनस्कोऽपि तारकात् ।
राजत्वात् सर्वयोगानां राजयोगो ह्ययं स्मृतः ।। " इति,

अर्थतः पर्यालोचने इदमप्यत्र सङ्गतं भवेदिति मन्महे ।।

खेचरीषण्मुखीकरणयोः स्वरूपम्

प्रकृते एतानर्थान् निरूप्य— लक्ष्यस्यात्मनः स्वरूपं, शाम्भवीमुद्रा षण्मुखीकरणं, जाग्रदादिपञ्चावस्थाश्च निरूपिताः । अत्र केचित् शाम्भवीमेव खेचरीं मन्वते ।

"भ्रुवोरन्तर्गतां दृष्टिं निधाय सुदृढां सुधीः ।
उपविश्यासने वज्रे नानोपद्रववर्जिते ।
लम्बिकोर्ध्वस्थिते गर्ते रसनां विपरीतगाम् ।
संयोजयेत् प्रयत्नेन सुधाकूपे विचक्षणः ।
मुद्रैषा खेचरी प्रोक्ता भक्तानामनुरोधतः ।। " इति,
"अङ्गुष्ठाभ्यामुभे श्रोत्रे तर्जनीभ्यां द्विलोचने ।
नासारन्ध्रे तु मध्याभ्यां अनामाभ्यां मुखे दृढम् ।
निरुद्ध्य मारुतं योगी यदैव कुरुते भृशम् ।
तदालक्षणमात्मानं ज्योतीरूपं प्रपश्यति ।।"

इति च खेचरीषण्मुखीकरणयोः प्रकारः शिवसंहितोक्तः अत्रानुसन्धेयः ।

ग्रन्थोपसंहारभागार्थः

ततश्च विस्तरेण अमनस्कयोगनिरूपणावसरे "नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकं" च योगिभिः अवश्यवेद्यमित्युक्तम् । आधार-नाभि-हृदय-कण्ठ-

तालु-भ्रू-ब्रह्मरन्ध्र-आकाशचक्राणि नवचक्राणीति, मूलाधार-स्वाधिष्ठान-मणिपूर-अनाहत-विशुद्धि-आज्ञारूपाः षडाधाराः इति च योगोपनिषत्सु प्रसिद्धम् ॥

अन्ते च अमनस्कवैभवं सुविस्तृतं निरूपितमिति ग्रन्थार्थसंक्षेपः ॥

ग्रन्थकर्ता श्रीशङ्कराचार्यः

एवं उक्तान् अर्थान् सुविशदतया सरळतया च निरूपणं कुर्वत् इदं राजयोगभाष्यं आदिशङ्कराचार्या एव रचयामासुरित्येव बाहुल्येन प्रथा वर्तते। एकमातृकावर्जं अन्यासु सर्वास्वपि मातृकासु निर्दिष्टतया तत्प्रवरपुरस्सरं श्रीभगवत्पादशङ्कराचार्यविरचिततयैव उपसंहारवाक्ये उल्लिखितं दृश्यते। एकस्यां तु मातृकायां प्रथमप्रकरणसमाप्त्यवसरे "इति श्री सदानन्दावधूतशिष्यविरचिते विजृम्भितयोगशास्त्रे प्रथमं प्रकरणं समाप्तम्।" इत्युपसंहारवाक्यं दृश्यते। राजयोगभाष्यगतां पदवाक्यशैलीं परिशीलयन्तः केचित् श्रीशङ्कराचार्यविरचितत्वे संशेरते एव। तं च संशयं पक्षतावत् साधनीयांश-साधकमित्येवोत्पश्यन्ति केचत्। यतः महता कालेन आलस्यादिनिमित्तानुष्ठानेन नष्टप्रायस्य राजयोगस्य पुनःप्रवर्तनकर्तारः श्रीशङ्कराचार्या एवेत्यंशे न कस्यापि द्वापरः। भाष्यगमनिकापरिशीलनेऽपि श्रीशङ्कराचार्यादन्येन येन केनापि एवं सुधीरं उद्घोषणं नैव कृतं स्यादित्येव भावयन्ति। योगतारावल्या सह तोलनेऽपि अयमेवार्थः स्फुटीभवेत्।

केचित्तु योगतारावलीमपि श्रीशङ्कराचार्यादन्येनैव कृतां मन्वते। यथा— शृङ्गेरीमठीयपुस्तकभाण्डागारे योगतारावल्याः श्रीनन्दिकेश्वरकृतत्वेनोल्लेखः, मद्रपुरी-नगरस्थप्राच्यहस्तलिखितमातृकासंग्रहे-गोविन्दभगवत्पादरचितत्वेनैवोल्लेखश्च दृश्यते। न तावता तत्कृतत्वसिद्धिः। इतोऽपि बहुभिः कारणैः 'योगतारावली' 'राजयोग-भाष्यं' चेत्येतद्द्वयमपि सत्यं श्रीशङ्कराचार्यैरेव रचितमित्यपि वक्तुं शक्यते। शैली तु क्वचित् किञ्चिद्विभिन्नतया दृश्यमाना आचार्याणामवस्थाविशेषमेव सूचयेत्। न तु कर्त्रन्यतामित्येव तेषामभिप्रायः। अधिकं त्वन्यत्र।

भाष्यान्ते-सार्वदिकमानन्दस्वरूपं वर्णाश्रमाद्यतीतावधूतस्वरूपं चोपपाद्य तादृशसदानन्दावधूतसद्गुरुकटाक्षेण राजयोगसिद्धो भवतीत्युक्तमंशमादाय, तद्भावं परित्यज्य भ्रान्तः कश्चित् सदानन्दावधूतशिष्यविरचितत्वेनोल्लिलेखेत्यपि वक्तुं शक्यत इत्यन्ये ॥

भाष्यस्यास्य विजृम्भितराजयोगभाष्यता

अस्य राजयोगभाष्यस्य विजृम्भितराजयोगभाष्यमित्येव बहुषु पुस्तकेषु अभिधानं दृश्यते। तत्र हेतुः- उपनिषदि भाष्ये च- राजयोगपरमफलवर्णनावसरे, योगिजन-

***

हृदयान्तःप्रकाशमानस्य परमात्मभानोः विशेषणतया उपयुक्तं यत् विजृम्भितत्वं, तद्गतामसाधारणतां हृदि विभाव्य तत्प्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्यापि तदभिधानमङ्कितं स्यादित्यप्युचितं भावयन्तीत्याद्यन्यत्र विस्तरः ।

योगतारावली-भूमिकादिसंयोजनावश्यकता

अथास्मिन् ग्रन्थे विवृतस्यैव राजयोगस्य अमनस्कयोगस्य अनुभवपरीवाहपरम्परावर्णनात्मिकां योगतारावलीमपि अनेन साकं संयोजने औचित्यं विभाव्य समयोजयाम । भावुकानां मुदे तत्तात्पर्यं च सरळतया अनूद्य रचितां भावप्रकाशाभिधानां व्याख्यां चानया सह समयोजयाम ।

योगप्रक्रियायाः अतिगहनत्वेन सुसंस्कृतान्तरङ्गाणां सुहृदयानां अत्युपयुक्तत्वेन च, शास्त्रीयान् निर्दिष्टान् मूलभूतान् कांश्चन विषयान् सङ्कलय्य देशानुगुणं कर्णाटकभाषया रचितः योगभूमिकारूपः अतिसंक्षिप्तः कश्चन उपोद्घातश्च, जिज्ञासूनां कृते संयोजितः ।

आदौ विस्तृता विषयसूची, अन्ते च अनुबन्धरूपेण विविधाः अनुक्रमण्यश्च संयोजिताः ।

उपसंहारः

एवं सुपरिष्कृतोऽयं ग्रन्थः यथोचितं सहृदयानां मुदे परिकल्पेतेति सुदृढमाशास्महे ॥

किञ्च—

जयतु जगतां मूलं सत्यं सनातनमञ्जसा
जयतु सरसा वाणी दिव्या तदीयमनोऽनुगा ।
जयतु विदुषां वर्गः तस्याः सदातन आश्रयः
जयतु च निधिस्तेषां पूर्णा चिरन्तनभारती ॥

मैसूरु
साधारणसंवत्सरविजयदशमी
10-10-1970

इति सहृदयवशंवदः
एन्. एस्. वेङ्कटनाथाचार्यः

सभाष्यमण्डलब्राह्मणोपनिषद्विषयसूचनी

*योगतारावली विषयसूचनी

---

*अत्रेदमवधेयम्—

अस्याः योगतारावल्याः B 378 संख्याङ्कितायां मातृकायां केचन श्लोकाः व्युत्क्रमेण दृश्यन्ते। यथा—

1, 2, 4, 3, 5, 6, 7, 8, 12, 10, 11, 9, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, इति क्रमः आदृतः। अथ च अन्तिमः 29 तमः श्लोकश्च न दृश्यते।

एवं मूलपाठे च - अधोनिर्दिष्टसंख्यावत्सु श्लोकेषु पाठभेदाः दृश्यन्ते। यथा—

(2) 'वसन्ति भूमौ' (3) 'सरेचपूर्वैः'

(4) 'वितीर्यते विष्णुपदे' (5) 'जालन्धरोड्डीयण'

---

(7) सन्तापसचन्द्रमसः स्रवन्तीम्' (8) 'विहितप्रवाहं'
(9) 'रनुभूयमाने' (10) 'केवलसंज्ञयैव,' 'कुम्भोत्तमो'
(11) 'स्तिमितान्तरङ्गे,' 'शशाङ्कनाड्याः' (12) 'प्रत्याहृत' 'वितीर्यते विष्णु'
(13) 'निरोधतः,' 'कुम्भकाख्ये,' 'वृत्तिशून्य'
(15) 'सुषुप्तिभावौ' (16) 'केवलकुम्भकश्रीः'
(17) 'वायुर्यया,' 'सा मम' (18) 'श्वासप्रहारे'
(19) 'स्याधिगमाय,' 'मेकं खलु' (21) 'निभृते शरीरे नेत्राञ्चलैः'
(22) 'सहजामनस्कादहं', 'मनोगतिं' (23) 'सहजामवस्थाम्'
(24) 'परिभावयन्ती' (25) 'विजृम्भते' 'योगिनि'
(26) 'तुरीयतरवे', 'सार्वकालम्' (27) 'निर्मलतुष्ट्योऽपि'

(28) 'लता परिवेष्टयन्ती' ।। इति ।।

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

॥ ॐ ॥

शुक्लयजुर्वेदीया

मण्डलब्राह्मणोपनिषत्

राजयोगभाष्यसहिता

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिश्शान्तिश्शान्तिः ।

प्रथमे ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

[ज्ञानसहिताष्टाङ्गयोगस्य तत्त्वाधिगमोपायता]

(१) याज्ञवल्क्यो ह वै महामुनिः आदित्यलोकं जगाम ।

(२) तं आदित्यं नत्वा, भो भगवन्! आदित्य! आत्मतत्त्वमनुब्रूहीति[1] ।

(३) स होवाच [2]नारायणः, [3]ज्ञानयुक्तयमाद्यष्टाङ्गयोगः [4] उच्यते ।

---

[1] तं पप्रच्छेति शेषः·

[2] अस्मिन् पाठे याज्ञवल्क्य एव भगवद्रूपः सन् गुरुर्भूत्वा उवाचेत्यर्थः; नारायणज्ञानयुक्तः· क·

[3] योगेन रहितं ज्ञानं न मोक्षाय भवेत्प्रिये । योगोपि ज्ञानहीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ॥ इति योगशिखोपनिषत् (१–१३, ५१) ज्ञानसहितयमा· ख·

[4] योगाङ्गानुष्ठानात् अशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिः आविवेकख्यातेः, यमनियमासनप्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधयोऽष्टावङ्गानि · (यो· स· २.२९)

अथ राजयोगभाष्यम्

एवं हठयोगलक्षणं विस्तरेण निशम्य [1]प्राकृतः सद्गुरुं एवं अवादीत्— '[2]राजयोगं वद कृपया' इति । स तु तं विनयसद्वचनं गुरुभक्ताग्रगण्यं शिष्यं 'शृणु सावधानेन' [3]इत्युक्त्वा आदरेण इदमाह–[4]राजयोगो नाम राज्ञः उपयुक्तो [5]योगः । योगानां राजा इति वा राजयोगः [6]उच्यते । [7]पूर्वोक्तयोगाः देहप्रयासकराः । अयं तु निरायासेन मोक्षरूपपुरुषार्थप्रदः । हठवदेवास्यापि [8]अष्टावङ्गानि सन्ति । किन्तु [9]तदङ्गं [10]विस्तृतं हठे भवति । [11]सूक्ष्माङ्गं तावत् संक्षेपात् अस्य [12]वक्ष्यते ॥

---

[1] प्रकृतिस्थ एव ब्रह्मनिष्ठासम्पादनार्थं गुरुमुपगच्छतीति, तमोनिवारक एव गुरुरिति चाभिप्रेत्य याज्ञवल्क्यं प्राकृतशब्देन, आदित्यं सद्गुरुशब्देन च व्यपदिशति भाष्यकारः ।

[2] उत्तरानुगुण्येन राजयोग एव अव्यभिचारितः आत्मतत्त्वाधिगमोपायः इत्यभिप्रायेण मूलस्थं आत्मतत्त्वपदमेव राजयोगशब्देनाभिलपति ।

[3] इत्यादरेण· ग.

[4] 'स्वपदानि च वर्ण्यन्ते' इत्यनुसारेण राजयोगपदविवरणं कृतम् ।

[5] योगस्तथोच्यते- ग.

[6] उच्यते इति नास्ति· .

[7] मन्त्र लय हठयोगाः इत्यर्थः.

[8] अष्टाङ्गानि· ग.

[9] तदङ्गत्वं· घ.

[10] विस्तृतं-स्थूलं, बहुलायाससम्पाद्यमिति यावत् । हठयोगस्य स्थूलविषयकत्वात् । जीवस्य तु अतिसूक्ष्मत्वात् तद्विषयकं योगाङ्गं सर्वमपि सूक्ष्ममित्युच्यते । अत एव अस्य सूक्ष्माङ्गमिति उत्तरत्र निर्देशः ।

[11] सूक्ष्माङ्गत्वं· ग· सूक्ष्माङ्गं संक्षेपात्. घ.

[12] वक्ष्ये· ग.

[चतुर्विधयमस्वरूपम्]

(४)[1] शीतोष्णाहारनिद्राविजयः, सर्वदा शान्तिः, निश्चलत्वं, विषयेन्द्रियनिग्रहश्च एते यमाः[2] ।

शीतोष्णाहारनिद्राविजयः, सर्वदा शान्तिः, निश्चलत्वं, विषयेन्द्रियनिग्रहश्चेत्येते यमाः कथिताः ॥

[सप्तविधनियमाः]

(५) [3]गुरुभक्तिः, [4]तत्त्वमार्गानुरक्तिः [5]सुखानुगतवस्त्वनुभवश्च, [6]तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिः, [7]निस्सङ्गता, [8]एकान्तवासेन

---

[1] देहादौ आत्मात्मीयाभिमानत्यागः, स्वप्राप्तं वस्तु नेति ज्ञानं, स्वाभिलषिते लक्ष्ये पुनः पुनः मनसो लगनं, इन्द्रियेषु इन्द्रियार्थेषु च वस्तुतत्त्वचिन्तनं च क्रमेण चतुर्विधयमसम्पादकम् (उ)

[2] ते यमाः. क. अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः यमाः इति योगसूत्रम् (२-३०)

[3] नित्यं अमायया स्वाज्ञानमोचकगुरुभजनम् (उ)

[4] सत्यमार्गानुरक्तिः. क. सत्यं तत्त्वं वा ब्रह्म, तत्प्रापकमार्गः तद्बोधः, तत्र आसक्तिरित्यर्थः (उ)

[5] सुखागत. क. निरतिशयसुखरूपतया श्रुत्याचार्यप्रसादादागतब्रह्मवस्त्वनुभवः (उ)

[6] तदनुभवेनैव, न तु बाह्यविषयानुभवतः (उ)

[7]तुष्टावपीति शेषः (उ)

[8] एकान्तवासः मनोनिवृत्तिः क. एकान्तपदं एकान्तत्रयपरं, तच्च-विजने प्रयत्नपूर्वकं, सजने प्रयत्नपूर्वकं, विजने सजने वा अप्रयत्नेनेति च मनोनियमनम्—स्वातिरेकेण मनो नास्तीति दृढाभिसन्धिः मनोनिवृत्तिः (उ) अत्र मनोनिर्वृतिः इति पाठः स्यादिति केचित्.

मनोनिवृत्तिः, [1]फलाभिलाषे वैराग्यभावश्च नियमाः[2]॥

नियमस्तु-गुरुभक्तिः, तत्त्वमार्गानुरक्तिः, सुखानुगतवस्त्वनुभवः तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिः, निस्सङ्गता, एकान्तवासेन मनोनिवृत्तिः, फलाभिलाषे वैराग्यभावश्च एवं नियमाः ॥

[आसननियमः]

(६) [3]सुखासनवृत्तिः, [4]चिरवासश्च एवं आसन[5]नियमो भवति ॥

आसनं तु—इष्टासने सुखासीनवृत्तिः, चिरवासश्च एवं आसननियमः ॥

[प्राणायामलक्षणम्]

(७) [6]पूरककुम्भकरेचकैः षोडश चतुष्षष्टिद्वात्रिंशत्संख्यया यथाक्रमं [7]प्राणायामः ॥

प्राणायामस्तु—रेचकपूरककुम्भकान् अप्रयत्नेन स्ववशगतवायुना

---

[1] फलानभिलाषः· क. यथास्थितपाठे फलेच्छाविषये इत्यर्थः. उपनिषद्ब्रह्मयोगिनां मते नवविधनियमाः इति भाव्यम् ।

[2] शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः इति योगसूत्रम्-(२-३२)

[3] यत्र सुखेन अखण्डाकारात्मिका वृत्तिः उदेति सा सुखासनवृत्तिः। निरायासेन यत्र चिरं वसति सः चिरासनवासः (उ) स्थिरसुखमासनं. (यो· सू. २-४६.)

[4] चीरवासाश्च· क· [5] नियमा भवन्ति· क·

[6] षोडशमात्राकालपरिमितं पूरकं, तच्चतुर्गुणितं कुम्भकं, तदर्धं रेचकम् (उ)

[7] प्राणायामाः· क· तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोः गतिविच्छेदः प्राणायामः यो· सू· (२-४७)

[1]स्वाधीनान् कृत्वा प्राणवायुस्थैर्यं सम्पादयेत् । जगन्मिथ्येति स्मरेत् । अयं प्राणायामः इति सांख्ययोगविद्भिः निरुक्तः ॥

[प्रत्याहारलक्षणम्]

(८) विषयेभ्यः इन्द्रियार्थेभ्यः मनोनिरोधनं प्रत्याहारः ।

प्रत्याहारस्तु—स्वान्तर्मुखचित्तेन चैतन्यं परमात्मनि लीनं विभाव्य नानाविधग्रसनशीलता [2]तथोच्यते ॥

[धारणालक्षणम्]

(९) [3]विषयव्यावर्तनपूर्वकं चैतन्ये चेतस्स्थापनं [4]धारणा भवति ।

बाह्याभ्यन्तरगततत्त्वविलोकनं तद्गतचित्तवृत्तिः धारणेत्युच्यते ॥

[ध्यानलक्षणम्]

(१०) [5]सर्वशरीरेषु चैतन्यैकतानता ध्यानम् ।

सोऽहम्भावेन शुद्धाद्वैतस्वभावः सर्वप्रकाशकः परमात्मा इति ज्ञात्वा [6]सर्वभूतदयारतिः सदृशात्मानुभावनात् सर्वसमदृष्टिः, नित्यतृप्तिश्च ध्यानमिति मुनिमतम् ॥

---

[1] स्वाधीनीकृत्वा. च.

[2] तत्तथोच्यते. च. स्वस्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः (यो. सू. २–५४)

[3] सर्वेभ्यः बन्धकविषयेभ्यः व्यावर्तनेनेत्यर्थः.

[4] धारणं. क. देशबन्धः चित्तस्य धारणा (यो. सू. (३-१)

[5] अनेकघटशरावादिषु भिद्यमानेष्वपि यथा तदवच्छिन्नव्योम्नः एकत्वं तथा. (उ) अप्पय्यशिवाचार्यैस्तु 'ध्यानधारणासमाधयः' इति क्रमः आदृत इति भाति । तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् (यो. सू. ३-२)

[6] उक्तभावनापरिणामानां संग्रहः सर्वेत्यादिना कृतः.

[समाधिलक्षणम्]

(११) [1]ध्यानविस्मृतिः समाधिः ॥

समाधिस्तु परमयोगिभिः तत्त्वदर्शनेन निश्चलस्थैर्यचित्तत्वं, निर्विकल्पकचित्तवृत्तिः, सततं मनोनैर्मल्यं, शमसहितत्वं इति च समाधिः इत्युच्यते ॥

[सूक्ष्मयोगाष्टाङ्गज्ञानफलम्]

(१२) एवं सूक्ष्माङ्गानि ।

(१३) य एवं वेद सः मुक्तिभाक् भवति ॥

इति प्रथमे ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

एवं सूक्ष्माष्टाङ्गयोगनिरतः सद्गुरूपदेशेन राजयोगवेत्ता मुक्तिभाग भवति ॥

[योगशास्त्रस्यैव मुख्यवृत्त्या ब्रह्मोपदेशपरत्वम्]

ननु अन्यशास्त्राणि सांख्ययोगादीनि बहूनि विद्यन्ते, तानि च तत्त्वप्रधानान्येन, तद्द्वारा ब्रह्मप्राप्तिरस्तु, किमेतदुपदेशेन ? इति न वाच्यम् । शास्त्रप्रागल्भ्यपराणि तानि मुख्यवृत्त्या ब्रह्म न ह्युपदिशन्ति । इदं तु अज्ञानदृष्ट्या परिदृश्यमानं ब्रह्माण्डं उररीकृत्य— 'शृणु शिष्य ! एवमेव [2]पिण्डाण्डमपि' इति हस्तविन्यासपुरस्सरं उदाहृत्य दर्शयति । विशेषज्ञानं तेन आशु जायते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन योगाभ्यास एव ब्रह्मप्राप्तये कर्तव्यः [3]इति ॥

---

1 अयं निर्विकल्पकः, समाऽधिः· त्रिपुटीग्रासत्वात्. (उ) तदेव अर्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः (यो· सू· ३-३)

2 पिण्डाण्डमिति· च· "एवं पिण्डाण्डमुत्पन्नं तद्वत् ब्रह्माण्डमुद्बभौ" इति कामिकायामुक्तम्·

3 'इति' इति नास्ति· च·

[सम्भवानुसारेण तत्त्वाधिगमक्रमः]

तत्र [1]तत्त्वज्ञानं एवं भवति—

(१) आत्मनः आकाशः सम्भूतः । तस्मात् ज्ञातृ-समान-श्रोत्र-शब्द-वाचः उत्पन्नाः ।

(२) आकाशात् वायुः । तस्मात् मनो-व्यान-त्वक्-स्पर्श-पाणयश्च ।

(३) वायोरग्निः । तस्मात् बुद्ध्युदान-चक्षू-रूप-पादाश्च ।

(४) अग्नेरापः । ताभ्यः चित्तप्राणजिह्वारसपायवश्च ।

(५) अद्भ्यः पृथिवी । तस्याः अहङ्कारः अपान-घ्राण-गन्धोपस्थाश्च ॥

सर्वत्र आकाशादिपञ्चतत्त्वानि भवन्ति ॥

[इन्द्रियादिषु अध्यात्मादिविभागः]

(1) श्रोत्रं अध्यात्मं, श्रोतव्यमधिभूतं, दिशोऽधिदैवतम् ।

(2) त्वगध्यात्मं स्पर्शमधिभूतं, वायुरधिदैवतम् ।

(3) चक्षुरध्यात्मं, द्रष्टव्यमधिभूतं, सूर्योऽधिदैवतम् ।

(4) जिह्वाऽध्यात्मं, रसोऽधिभूतं, वरुणोऽधिदैवतम् ।

(5) घ्राणमध्यात्मं, घ्रातव्यमधिभूतं, अश्विनावधिदैवतम् ।

(6) वागध्यात्मं, वक्तव्यमधिभूतं, अग्निरधिदैवतम् ।

(7) पाणिरध्यात्मं, गन्तव्यमधिभूतं इन्द्रोऽधिदैवतम् ।

(8) पादोऽध्यात्मं, दातव्यमधिभूतं, विष्णुरधिदैवतम् ।

(9) पायुराध्यात्मं, विसर्जनमधिभूतं, मृत्युरधिदैवतम् ।

(10) गुह्यमध्यात्मं, आनन्दमधिभूतं, विरिञ्चिरधिदैवतम् ॥

---

[1] तत्त्वमेवं. च.

[अन्तःकरणेषु अध्यात्मादिविभागः]

(1) ज्ञातृमनोबुद्धिचित्ताहङ्काराः पञ्चान्तःकरणानि ।

(2) ज्ञाता पुरुषः, संशयात्मकं मनः, निश्चयात्मिका बुद्धिः, सुविचारात्मकं चित्तम्, अहमभिमानात्मकः अहङ्कारः ।

(3) मनः अध्यात्मं, मन्तव्यमधिभूतं, चन्द्रोऽधिदैवतम् ।

(4) बुद्धिरध्यात्मं, बोद्धव्यमधिभूतं, [1]बृहस्पतिरधिदैवतम्।

(5) चित्तमध्यात्मं ,[2]चेतव्यमधिभूतं, क्षेत्रज्ञः अधिदैवतम् ।

(6) अहङ्कारोऽध्यात्मं, अहङ्कृतिरधिभूतं, रुद्रोऽधिदैवतम् ॥

[उक्तसर्वातीतब्रह्मात्मकत्वज्ञानस्यावश्यकता]

एवं सर्वपरिज्ञानादेव 'तदतीतं ब्रह्म' इति ज्ञानं उत्पद्यते । कथं? "नाहं आकाशादिगुणोपेतः, तत्सम्भूतेन्द्रियं [3]वा । नाहमन्तःकरणं, नाहं प्राणादिवायवः, नाहं वर्णाश्रमाचारवान्, नाहं धर्मनिरतः अधर्मनि[4]रतो वा, नाहं प्रपञ्चोऽयं[5]च । किंतु—अहं निरुपमसत्यज्ञानानन्दलक्षणलक्षितः परमात्मैव" इति चिन्तयन् परं [6]ब्रह्म भूयात् ॥

[तत्र प्रमाणानि]

"सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म" (तै. उ. २-१) इति श्रुतेः, किंच—

"अणोरणीयानहमेव तद्वत्
महानहं विश्वमिदं विचित्रम् ।

---

[1] पितामहोऽधिदैवतम्. च.

[2] चेत्तव्य. च.

[3] च. च.

[4] रतश्च. च.

[5] 'च' इति नास्ति. च.

[6] ब्रह्मैव भूयात्. घ. ब्रह्म तत् भूयात्. च.

पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशः
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥
अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः
पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः ।
अहं विजानामि विविक्तरूपः
न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाऽहम् ॥
वेदैरनेकैः अहमेव वेद्यः
वेदान्तकृत् वेदविदेव चाहम् ।
न पुण्यपापे मम नास्ति नाशः
न जन्म देहेन्द्रियबुद्धिरस्ति ॥
न भूमिरापो न च वह्निरस्ति
न चानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ।
एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ।
समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥"

(कैवल्योपनिषत्)

इति श्रुतेश्च, पुरा 'ब्रह्मभिन्नोऽहं इति प्रकृतिवासना[1]भिदुरमिथ्याज्ञानवानहमेव इदानीं 'ब्रह्मास्मि' इति ज्ञानवान् ज्ञानी मुक्तः स्यात् ॥

[आत्मनो विकारभेदज्ञानस्यावश्यकता विकाराश्च]

वक्ष्यमाण[2]विकारादीनपि नाहमिति त्यक्त्वा सत्यज्ञानी भव ।

---

[1] विदितमिथ्या· च· विदुर्मिथ्या· छ·

[2] विकारादीन्नाह· च·

श्रोत्रादिपञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, वागादिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि, शब्दादिपञ्चविषयाः, मनश्चेति षोडश विकाराः इत्युच्यन्ते ॥

[मायाकल्पितप्रपञ्चादात्मनि वैलक्षण्यज्ञानस्यावश्यकता, मायाकल्पिताश्च]

(1) पञ्चप्राणज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रिय[1]मनोबुध्यात्मकं लिङ्गशरीरमित्युच्यते ।

(2) पञ्चमहाभूतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोबुध्यात्मकं लिङ्गमिति केचित् वदन्ति ।

(3) [2]कर्तृज्ञातृभोक्त्रादयो नव पदार्थाः ।

(4) पञ्चमहाभूतानि प्रकृतिः अहङ्कारः महच्च इत्यष्टौ प्रकृतयः ।

(5) ब्रह्मविष्णुरुद्राः इति मूर्तित्रयम् ।

(6) इच्छाज्ञानक्रियाः इति शक्तित्रयम् ।

(7) विश्वतैजसप्राज्ञाः इति जीवत्रयम् ।

(8) प्रातर्मध्याह्नास्तभेदात् कालत्रयम् ।

(9) गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निभेदात् अग्नित्रयम् ।

(10) स्वर्गमर्त्यपातालभेदात् लोकत्रयम् ।

(11) जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभेदात् अवस्थात्रयम् ।

(12) स्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् देहत्रयम् ।

(13) [3]कामिकं मायिकं आणविकमिति मलत्रयम्

(14) आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमिति तापत्रयम् ।

(15) धनदारपुत्राश्चेषणात्रयम् ।

(16) सत्त्वरजस्तमोभेदात् गुणत्रयम् ॥

---

[1] 'मनो' इति नास्ति. च.

[2] कर्त्रादिज्ञात्रादि नव. च.

[3] कर्मसंस्कारेन्द्रियाणां कार्मिकं. च. कर्मसंसारेन्द्रियाणां कार्मिकं. छ.

एतानि सर्वाण्यपि मायाकल्पितानीति ज्ञात्वा, तद्विलक्षणोऽहमिति [1]निश्चयबुद्धिं कुरु । ततः इमं उपदेशं शृणु ॥

[स्थूलानां सूक्ष्मेष्वन्तर्धानेन अन्ततः परमात्मनि मेलनविधिः]

आकाशादिभूतगुणान् सम्यक् ज्ञात्वा स्थूलस्य सूक्ष्मे अन्तर्धानविधिः उच्यते—

"भूमौ घ्राणं जले जिह्वां अग्नौ दृष्टिं तथैव च ।
वायौ त्वचं व्योम्नि श्रोत्रं क्रमाद्योगी तु मेलयेत् ॥"

इति ॥

एवं सावधानेन [2]भूतेन्द्रियैक्यं कृत्वा, भूमिं जले लीनमनुभाव्य, जलं वह्नौ हुतमाज्यमिव संचिन्त्य, वह्निं वायौ प्रलीनं कृत्वा, वायुं गगने विलीनमनुभाव्य, तच्चित्ते लयं कृत्वा, चित्तमहङ्कृतौ प्राप्तविरतिं ज्ञात्वा, अहङ्कृतिं बुद्धिमध्ये गूढां कृत्वा, बुद्धिं मिथोदर्शनमध्यविलीनामनुभाव्य, तद्दर्शनं परमात्मनि मेलयेत् ॥

[तत्र प्रमाणानि]

तदुक्तम्—

"भूमिं जले जलं वह्नौ हुत्वाऽऽज्यमिव चिन्तयन् ।
वह्निं वायौ तथा वायुं आकाशे गगनं क्रमात् ॥
चित्ते चित्तमहङ्कारे ज्ञात्वा [3]प्राप्तरतिं क्रमात् ।
अहङ्कृतिं बुद्धिमध्ये गूढां कृत्वा मतिं तथा ॥
मिथोदर्शनमध्ये तद्दर्शनं परमात्मनि ।
पूर्वोक्तरीत्या सद्योगी परमात्मनि मेलयेत् ॥" इति ॥

---

[1] निश्चल. च.

[2] भूतेन्द्रियैक्यं कुर्यात् । तत्कथं ? "भूमिं जले. च.

[3] प्राप्तरतिं;. च. प्राप्तरतिं तथा. छ.

[उक्तमेलनस्यैव पञ्चीकरणरूपता]

एवं चेत् पञ्चीकरण[1]रूपं स्यात् इत्याहुः परमयोगिनः ॥

[आत्मनि ज्ञातृत्वकैवल्ययोः निरूपणम्]

[2] अस्य इन्द्रियात्मा केवलात्मा चेति द्वैविध्यं अङ्गीकर्तव्यम् । बुध्या परमात्मस्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षणं ज्ञातं भवति । तद्दर्शनेन बुद्धिसङ्कोचात् आत्मैक्यमिति [3] सर्वं समञ्जसमुक्तम् ॥

इति योगशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः

प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

[देहदोषाः तन्निरसनोपायाश्च]

(१३) देहस्य पञ्च दोषाः भवन्ति कामक्रोधनिश्वासभय-निद्राः ।[4]

(१४) तन्निरासस्तु निस्सङ्कल्पक्षमालघ्वाहाराप्रमादता [5]सत्त्वसेवनम् ॥

एवं प्रतिपादितं सांख्यमोक्षलक्षणम् । इदानीं सांख्यैकदेशिमतं वक्ष्ये - देहस्य पञ्चदोषाः सन्ति, कामक्रोधनिश्वासभयनिद्राभेदात् । तत्परिहारमार्ग -

---

1 रूपः. च.

2 सेन्द्रियात्मा. च.

3 'सर्वं' इति नास्ति. क.

4 कामक्रोधभयनिश्वासनिद्राः . च.

5 तत्त्वसेवनं. क. च. परमार्थतत्त्वसेवनतः स्वाज्ञाननिद्रानिवृत्तिः इत्यर्थः (उ).

स्तु—सङ्कल्पवर्जनं कामस्य, क्षमा क्रोधस्य, [1] लघुभोजनं निश्वासस्य, [2] अप्रमादता भयस्य, सत्त्वसेवनं निद्रायाः, इति क्रमेण भवति ॥ [3]

---

[1] लघ्वाहारोपलक्षितप्राणायामतः श्वासस्थिरत्वम् (उ)

[2] सर्वत्र द्वैतधीत्यागतो भयनिवृत्तिः (उ)

[3] अत्र उक्तार्थसंवादाय द्रष्टव्यो भागः महाभारते यथा—

व्यास उवाच—

पृच्छतस्तव सत्पुत्र ! यथावदिह तत्त्वतः ।
सांख्यन्यायेन संयुक्तं यदेतत् कीर्तितं मया ।।
योगकृत्यं तु ते कृत्स्नं वर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
एकत्वं बुद्धिमनसोः इन्द्रियाणां च सर्वशः ॥
आत्मनोऽव्यधिनस्तात ! ज्ञानमेतदनुत्तमम् ॥
तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना ।
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा ।।
योगदोषान् समुच्छिद्यात् पञ्च यान् कवयो विदुः ।
कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पञ्चमम् ॥
क्रोधं शमेन जयति कामं संकल्पवर्जनात् ।
सत्वसंसेवनाद्धीरः निद्रामुच्छेत्तुमर्हति ॥
धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा ।
चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥
अप्रमादात् भयं जह्यात् लोभं प्राज्ञोपसेवनात् ।
एवमेतान् योगदोषान् जयेत् नित्यमतन्द्रितः ।।
अग्नींश्च ब्राह्मणांश्चार्चेत् देवताः प्रणमेत च ।
वर्जयेदुषतीं वाचं हिंसायुक्तां मनोनुदाम् ॥
ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं ततम् ।
एतस्य सूत्रभूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥
ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा ।
शौचमाहारसंशुद्धिः इन्द्रियाणां च निग्रहः ॥
एतैः विवर्धते तेजः पाप्मानं चापकर्षति ।
सिध्यन्ति चास्य सर्वार्थाः विज्ञानं च प्रवर्धते ॥

इत्यादिः । (महाभारते शान्तिपर्वणि २६६ तमेऽध्याये)

[भवतरणोपायः]

(१५) [1] निद्राभयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दारपङ्कं संसारवार्धिं [2] तर्तुं सूक्ष्ममार्गमवलम्ब्य सत्त्वादिगुणानतिक्रम्य तारकमवलोकयेत्, [3] भ्रूमध्ये सच्चिदानन्दतेजःकूटरूपं तारकं ब्रह्म ।

(१६) तदुपायं लक्ष्यत्रयावलोकनम् ॥

दुःखोदकं व्याधिमृत्युग्राहं भयसरीसृपं हिंसादितरङ्गं तृष्णावर्तं दारपङ्कं नानाकल्पितसुखरत्नं [4]आत्मैक्यतीरं सत्यातीतं संसारवार्धिं तर्तुं अयमुपायः ।

जीवः स्वयं अतिसूक्ष्मः सूक्ष्ममार्गं अवलम्ब्य [5] सप्तपवनान् उत्तीर्य [6] प्रत्यग्रस्थितो [illegible]। [7] परनभोगतिं प्राप्य तद्व्योम तमसि स्थापयेत् । तमो रजसि लीनं कृत्वा रजः सत्त्वे प्रवेशयेत् । सत्वं नारायणे प्रवेशयेत् । श्रीमन्नारायणं परं पदं प्रापयेत् । तदा नित्यानन्दसुखं अश्नुते ।

'ज्ञानादेव मोक्षः स्यात्' इति बुध्वा संख्यायते-ज्ञायते आत्मा यैः ते सांख्याः= सम्यग्ज्ञाननिरताः । एवं मोक्षलक्षणमाहुः ।

एवं उक्तसांख्यात् उत्तमं तारकमिति तारकयोगिनो मन्यन्ते । तल्लक्षणं अतिविचित्रं शृणु सावधानेन प्राकृत ! गोप्यतरमेतदपि इदं त्वद्भक्ति-

---

[1] निद्रासरीसृपं· क·

[2] तरितुमित्यर्थः·

[3] किं तत् तारकमित्यत्राह भ्रूमध्ये इति·

[4] आत्मैक्यतरं· घ·

[5] सप्तपदानि वनान्युत्तीर्य· घ·

[6] प्रत्यग्रस्थितः घ·

[7] वरनभो. क·

तुष्टः अहं वक्ष्ये । स्वल्पबुद्धयः पुरुषाः [1]मन्त्रलयहठयोगारण्ये चिरं चरन्ति । तान् [2]संत्यज्य गुरुमुखात् तारकाभ्यासी [3] चेत् तदा सिद्धो भवति । तस्मात् तारक[4]योगः एवं अभ्यसितव्यः ।।

सम्यक् निमीलिता[5]क्षो वा, किञ्चिदुन्मीलिताक्षो वा अन्तर्नेत्रेण भ्रूदहरादुपरि सच्चिदानन्दतेजः[6]कूटरूपं परं ब्रह्मावलोकयेत् । तारकाग्रवृत्त्या लक्ष्यं गगने[7] गुरोरेव लब्धं चेत् तदा तारकयोगसिद्धिः । [8] तदभ्यासिनः तारकयोग[9]सिद्धाः भवन्ति ।

---

1 योगो हि बहुधा ब्रह्मन् ! भिद्यते व्यवहारतः ।
मन्त्रयोगो लयश्चैव हठोऽसौ राजयोगकः ॥
मातृकादियुतं मन्त्रं द्वादशाब्दं तु यो जपेत् ।
क्रमेण लभते ज्ञानं अणिमादिगुणान्वितम् ॥
अल्पबुद्धिरिमं योगं सेवते साधकाधमः ।
लययोगः चित्तलयः कोटिशः परिकीर्तितः ॥ (योगतत्त्वोपनिषत्)
यमाद्यासनाजायासहठाभ्यासात् पुनःपुनः ।
संजातविघ्नबाहुल्यः अणिमादिवशादिह ॥
अलब्ध्वैव फलं सम्यक् पुनर्भूत्वा महाकुले । (वराहोपनिषत्)
ततो भवेद्राजयोगो नान्तरा भवति ध्रुवम् ।
तदा विवेकवैराग्यं जायते योगिनो ध्रुवम् ।
तत्त्वमार्गे यथा दीपो दृश्यते पुरुषोत्तमः ॥ (योगतत्त्वोपनिषत्)

2 संत्यज्यैवं. घ.

3 चाशुसिद्धो ग. तारकयोगदाशु सिद्धो घ.

4 योगस्त्वेवं. घ. योग एव. च.

5 क्षश्रान्त ग.

6 कुन्दरूपं ग.

7 गोह्लाटवृत्त्या ग.

8 तदभ्यासी ग.

9 सिद्धः इति प्राणायामादिदौर्लभ्यप्रयासाभावेन ग.

प्राणायामाद्यनुष्ठानप्रयासाभावेन तारक[1]योग एव उत्तमः इत्याहुः परमयोगिनः । किञ्च लक्ष्यत्रयं तारक[2]योगिना विदितं भवति । तस्मात् त्वमपि [3]गुरुकार्यासक्तः तारकाभ्यासं कुरु ।

तारकयोगस्य अभ्यासः परपुरुषार्थमिति । तारयति अभ्यासपरं पुरुषमिति [4]तारः । तार एव तारकः । स्वार्थे कप्रत्ययविधानात् । स चासौ योगश्च तारकयोगः इत्यर्थः । 'युजिर् योगे' इत्यस्मात् धातोः जीवेश्वरयोः [5]भेदकं अज्ञानं परिहृत्य ऐक्यं करोतीति [6]तथोच्यते ।

ब्रह्मणो जीवत्वं [7]अविद्योपाधिकम्,[8] मुखद्वैविध्ये दर्पणमिव, आकाशभेदे घटादिकमिव, सूर्यभेदे जलपात्रमिव च । सद्गुरूपदेशात् ज्ञानाग्निना [9]अज्ञानोपाधिविरहे जाते [10]ब्रह्मैकमेवाद्वितीयं परं अवशिष्टं भवति ॥

"यदा तमस्तन्न दिवा न रात्रिः
न सन्न चासत् शिव एव केवलः ।
तदक्षरं तत् सवितुर्वरेण्यं
प्रज्ञा च तस्मात् प्रसृता पुराणी ॥" इति श्रुतेः,
(श्वेताश्व. ४-१८)

1 योगमुत्तममित्याहुः ग.
2 योगिनां विदितम् ग.
3 त्वमतिगुरुकथनासक्तः. घ. गुरुकथासक्तः च.
4 तारम् । तारमेव तारकम् . क. तारकः तार एव तारकः. ग.
5 भेदरूपं ज्ञानं. ग.
6 यत् तत् तथोच्यते. घ.
7 औपाधिकं. ग.
8 मुखद्वैविध्यं दर्पण इव. घ.
9 उपाधिभेदरहितं. ग.
10 ब्रह्मैक्यमेवाद्वितीयमिवावशिष्टमिति भवति. ग.

"अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥"
(कठोप. २-२२)

इति श्रुतेश्च ॥

अतः परमात्मा तारकयोगवेद्यः इति फलितोऽर्थः ॥

[उपायतयोक्तलक्ष्यत्रये अन्तर्लक्ष्यम्]

(१७) [1]मूलादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं [2]सुषुम्ना सूर्याभा । [3]तन्मध्ये तटित्कोटिसमा मृणालतन्तुसूक्ष्मा कुण्डलिनी । [4]तत्र तमोनिवृत्तिः ।

(१८) [5]तद्दर्शनात् सर्वपापनिवृत्तिः ।

(१९) [6]तर्जन्यग्रोन्मीलित[7]कर्णरन्ध्रद्वये [8]फूत्कारशब्दः जायते ।

(२०) तत्र स्थिते मनसि [9] चक्षुर्मध्यनीलज्योतिः पश्यति । [10]एवं हृदयेऽपि ॥

---

[1] मूलाधाराद्ाब्रह्म· क·

[2] सुषुम्नेति । वीणादण्डमाश्रित्येति शेषः (उ)

[3] 'तन्मध्ये तटित्कोटिसमा' इति नास्ति· घ.

[4] तत्र स्थिरीभूते मनसि स्वाज्ञानतमोनिवृत्तिः (उ)

[5] कुण्डलिनीमध्ये यदाकाशं विद्यते तद्दर्शनात् (उ)

[6] कर्णद्वयान्तः तर्जनीद्वयप्रवेशः मुकुन्दमुद्रा· (उ)

[7] कर्णद्वये· क.

[8] घूङ्कारशब्दः घ· भाङ्कार· च.

[9] चक्षुर्मध्ये· क.

[10] न केवलं नादे किन्तु हृदयेऽपि (उ).

किमिदं लक्ष्यत्रयमिति ? अत्रोच्यते-देहमध्ये ब्रह्मनाडी [1]सुषुम्ना सूर्यरूपिणी पूर्णचन्द्राभा वर्तते । सा तु मूलादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तगामिनी भवति । तन्मध्ये तटित्कोटिसमानकान्त्या मृणालसूत्रवत् सूक्ष्माङ्गी कुण्डलिनीति[2] प्रसिद्धास्ति । तां दृष्ट्वा मनसैव नरः सर्वपापबन्धनविनाशनद्वारा मुक्तो भवति ।

[3]फालोर्ध्वगललाटशशिमण्डले निरन्तरं तेजः स्तारक[4]योगविस्फुरणेन पश्यति चेत् सिद्धः भवति । तर्जन्यग्रोन्मीलिते [5]कर्णरन्ध्रद्वये [6]फूत्कारशब्दः जायते । तत्र स्थिते मनसि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिस्स्थलं विलोक्य अन्तर्दृष्ट्या समानरहितं सुखं प्राप्नोति । एवं हृत्पङ्कज[7]मध्ये विराजत्तेजश्शिखादर्शनेनापि । एवं अन्तर्लक्ष्यलक्षणं परमयोगिकल्पितं वेदितव्यं, [8]सर्वं मुमुक्षुभिरुपास्यं च ॥

---

[1] सुषुम्नारूपिणी· च

[2] शक्तिरूपा इति यावत् । 'कुण्डलनी' ग.

[3] फालोर्ध्वगोर्ललाटविशेषे· ग· फालोर्ध्वगोल्लाटविशेषे घ· फालोर्ध्वगोळललाट· च· फालोर्ध्वगोल्हाटमण्डले· छ·

[4] योगेन वि· ग.

[5] सकर्ण. ग·

[6] घुङ्कार· ग·

[7] मध्यविराजितशिखा· ग·

[8] सर्वमुमुक्षुभिः. च·

[बहिर्लक्ष्यम्]

(२१) बहिर्लक्ष्यं तु [1]नासाग्रे [2]चतुष्षडष्टद्वादशाङ्गुलीभिः क्रमात् [3]नीलद्युतिश्यामत्व [4]सद्रक्तभङ्गी [5]स्फुरच्छुक्लपीतवर्णद्वयोपेतं [6]व्योमतत्वं पश्यति । स तु योगी ।

(२२) [7]चलदृष्टया व्योमभागवीक्षितुः पुरुषस्य दृष्टयग्रे ज्योतिर्मयूखाः वर्तन्ते । [8]तद्दृष्टिः स्थिरा भवति ।

(२३) शीर्षोपरि [9]द्वादशाङ्गुलमानज्योतिः पश्यति, तदा अमृतत्वमेति ॥

अथ बहिर्लक्ष्यं तु—नासिकाग्रे चतुर्भिः षड्भिः अष्टाभिः द्वादशभिः अङ्गुलैर्वा अन्ते क्रमात् [10]नीलद्युतिश्यामत्वसद्रक्तभङ्गीस्फुरच्छुक्लपीतवर्ण व्योमतत्त्वं यः पश्यति स तु योगी भवति ।

---

[1] योगी स्वदृष्टी समे कृत्वा स्वनासाग्रे स्वकृताभ्यासानुरोधेन क्रमात् चतुरादि-द्वादशाङ्गुलिपर्यन्तं व्योमभावं पश्यति । तत्र नीलपीतवर्णौ प्रधानौ, श्यामादिवर्ण स्तूपसर्जनीभूतः (उ)

[2] चतुष्षडष्टदृचद्वादशाः क.

[3] नीलद्युतिः क.

[4] सद्रत्नभङ्गी. च.

[5] स्फुरत्पीत. क. स्फुरत्पीतवर्णद्वयोपेतं. च.

[6] व्योमत्वं. क.

[7] चलदृष्टया. क. स्थिरदृष्टया. च.

[8] यद्दृष्टिः तत्र समारोपिता तद्दृष्टिः (उ)

[9] द्वादशाङ्गुलीमान क. द्वादशाङ्गुलिमान. च.

[10] नीलद्युतिं श्यामत्वं सद्रत्नभङ्गस्फुरत्पीतवर्णपीतं. ग.

[1]चलदृष्ट्या व्योमभागमीक्षितुः पुरुषस्य सामीप्ये दृष्ट्यग्रे वा ज्योतिर्मयूखाः वर्तन्ते । तद्दर्शनेन योगी भवति । तप्तकाञ्चन[2]सङ्काशान् ज्योतिर्मयूखान् अपाङ्गान्ते भूमौ वा पश्यति । [3]तेन दृष्टिः स्थिरा भवति ।

शीर्षोपरि द्वादशाङ्गुलसमुन्नतभागे [4]प्रादेशमात्रे वा ज्योतिःपुञ्जं [5]यदि लक्ष्यते तदीक्षितुरमृतत्वं भवति । यत्र कुत्र [6]स्थितेनापि शिरसि व्योम ज्योतिस्स्वरूपेण दृष्टं चेत् स तु योगी भवति । एवं बाह्यलक्ष्यलक्षणम् ॥

[मध्यलक्ष्यम्]

(२४) मध्यलक्ष्यं तु [7]स्वान्तश्चित्रादिवर्ण[8]सूर्यचन्द्रवह्नि-ज्वालावलीवत् तद्विहीनान्तरिक्षवत् पश्यति तदाकाराकारी भवति ।

(२५) अभ्यासात् निर्विकारं गुणरहिताकाशं भवति ।

(२६) विस्फुरत्तारकाकार[9]गाढतमोपमं[10]पराकाशं भवति ।

(२७) कालानल[11]समद्योतमानं महाकाशं भवति ।

(२८) सर्वोत्कृष्ट[12]परमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति ।

---

[1] अन्तर्दृष्ट्या· ग.

[2] संङ्काशाः ज्योतिर्मयूखाः. ग.

[3] तद्दृष्टिः ग.

[4] प्रादेशमात्रा वा. ग.

[5] च लक्ष्यते. ग.

[6] स्थितस्यापि. क. स्थितस्य वा. च.

[7] प्रातः क. नातिदूरदेशपुरोभागान्तरिक्षे प्रातरित्यादि । एवं दर्शनस्य फलमाह तदाकारेत्यादि । तन्मयत्वं व्योमपञ्चकदर्शनं तद्भावापत्तिश्च तत्फलमित्यर्थः । (उ)

[8] सूर्यचक्रवह्नि. क. [9] कारं. क.

[10] परमाकाशं. क. [11] समं. च.

[12] परमाद्वितीयप्रद्योतसमानं. क.

(२९) कोटिसूर्य[1]प्रकाशं सूर्याकाशं भवति।

(३०) एवं अभ्यासात् तन्मयो भवति। य एवं वेद ॥

इति प्रथमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

इदानीं मध्यलक्ष्यलक्षणमुच्यते।[2] स्वान्तः चित्रादिवर्णाखण्डसूर्य[3]चन्द्रादिवत् वह्नि[4]ज्वालावलीवत् तद्विहीनान्तरिक्षवत् पश्यति। तदा आत्मा [5]तदाकाराकारी अवतिष्ठते। तत् मध्यलक्ष्यलक्षणमिति।

पुनः पुनः [6]निर्विकारं चेत् तदिदं गुणरहिताकाशं भवति। [7]विस्फुरत्तारकाकारसन्दीप्यमानगाढ[8]तमोपमं [9]पराकाशं भवति। कालानलसमद्योतमानं महाकाशं भवति। सर्वोत्कृष्टपरमद्युतिप्रद्योतमानं तत्त्वाकाशं भवति। कोटिसूर्यप्रकाशवैभवसङ्काशं सूर्याकाशं भवति। एवं बाह्याभ्यन्तर[10]स्थितं व्योम

---

[1] प्रकाशसङ्काशं सूर्याकाशं. क..

[2] प्रागुक्तचित्रादिः घ. प्रातश्चित्रादि. च.

[3] चक्रादिवत्. क. चक्रवत् ग.

[4] ज्वालावलि ग.

[5] तदाकाराकारीव तिष्ठति ग.

[6] निर्विकारेण चेत्तदिदं. क. निर्विकारं चेत्तदादिकं ग.

[7] प्रविस्फुर ग.

[8] तमोपहं. ग.

[9] भवतीति नास्ति. ग.

[10] स्थव्योम. ग.

पञ्चकं [1]तारकलक्ष्यं वेद चेत् स तु योगी [2]मुक्तिफलः तादृग्व्योमसमानो भवति । [3]तस्मात् तारकमेव लक्ष्यास्पदं अमनस्कफलप्रदं च ॥

इति योगशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः

प्रथमब्राह्मणे तृतीयः खण्डः

[योगद्वैविध्यम्]

(३१) [4]तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तर[5]विभागतः ।
पूर्वं तु तारकं विद्यात् अमनस्कं तदुत्तरम् ॥ इति ॥

[अमनस्कपदार्थविवरणम्]

किमिदं अमनस्कं नाम ? तारकमेव उत्तरार्धेन अमनस्कं भवति । [6]पूर्वार्धेन तु तारकमित्येव । अतः [7]उत्तरार्धेन अमनस्कराजयोगः इत्युच्यते ।

---

[1] तारकलक्ष्यं चेत्. क. तारकं लक्षयेत् ग.

[2] उक्तफलः घ. विमुक्तिफलः च. विमुक्तफलः, छ. मुक्तफलः ज.

[3] तस्मात् तारक एव लक्ष्यास्पदममनस्कं राजयोग इत्युच्यते ग.

[4] उक्तव्योमपञ्चकाभ्यासतः किं स्यादित्यत्र पर्यवसाने तारकामनस्कसिद्धिः स्यादित्याह-तदिति । यत् व्योमपञ्चकाभ्यासः उक्तः पर्यवसाने तद्योगमित्यर्थः । (ङ).

[5] विधानतः. ख.

[6] 'तु' इति नास्ति. क. पूर्वार्थे तु. ग.

[7] उत्तरार्धे अमनस्कं इत्युच्यते. च. उत्तरार्थः अमनस्कः ग.

तदुक्तं योगशास्त्रे—

"तद्योगं च द्विधा विद्धि पूर्वोत्तरविभागतः ।

पूर्वं तु तारकं विद्यात् अमनस्कं [1]तदुत्तरम्" ॥ इति,

[2]"अमनस्कं राजयोगमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥" इति च ।

[श्रुत्यर्थानुवादः]

अस्यायमर्थः—

राजयोगो द्विविधः—तारकामनस्कभेदात् । तारकं तावत् पूर्वभागः, उत्तरभागस्तु [3]अमनस्कमिति ॥

[तारकपदार्थः]

[4]तारकशब्दस्वारस्यात् भ्रूयुगान्तःप्रदेशे [5]लयं गच्छतोः क्रमेण वामदक्षिणनेत्ररूपचन्द्रसूर्ययोः गतेः [6]तारकाश्रयत्वात् ,[7]इदानीमपि 'अश्विनीनक्षत्रप्रथमपादे अर्कः' इत्यादि [8]ताराधीनग्रहगतेः [9]ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धिदर्शनात् [10]अत्रापि अक्ष्यन्तस्तारकयोः चन्द्रसूर्यप्रति[11]फलनात् एते अपि त एवेत्यूह-

---

[1] तथोत्तरम् ग.

[2] अमनस्को राजयोग इत्या· ग.

[3] अमनस्कः इति ग.

[4] तारकशब्दस्वारस्यं भ्रूयुः प्रवेशं लयगतं वामदक्षिणनेत्ररूपं· ग.

[5] लयं गच्छतः क. लयगतिक्रमेण वामदक्षिणनेत्ररूपचन्द्रसूर्यगतेः च.

[6] तारकाश्रितत्वात् ग.

[7] इदानीं· क. अश्विनीनक्षत्रं, अश्विनीप्रथमपादे इत्यादि· घ.

[8] तारानत्रग्रह· क.

[9] ज्योतिश्शास्त्रप्रसिद्धेः क.

[10] अत्राप्यक्ष्णोस्तारकयोः· च.

[11] फलितानि दैवतानीत्यूहनीयानि· क· फलितानि तदेवेत्यूहनीयानि । तस्मात्तारकाभ्यां· ख फलनता स्यादेवेत्यूहनीया, तस्मात् तारकाख्यं सूर्य· ग.

नीयानीति, तारकाभ्यां सूर्यचन्द्रमण्डलदर्शनं कर्तव्यं इति प्राप्ते – ब्रह्माण्डे गगनमध्ये रवीन्दुमण्डलद्वयमिव पिण्डाण्डे शिरोमध्यस्थाकाशे रवीन्दुमण्डल-द्वितयमस्तीति निश्चयेन [1]तारकाभ्यां तद्दर्शनं अत्रापि [2]कर्तव्यमिति उभयैक्य-दृष्ट्या प्राप्तम् ।[3]

[4]तत्र मनोऽपि कारणमिति वक्तव्यम् । तद्योगाभावे इन्द्रियप्रवृत्तेः अनवकाशात् । [5]अतो मनस्तारकैक्यवृत्त्या द्रष्टव्यमिति च सिद्धम् । [6]लक्ष्यं अन्तरमिति कृत्वा अन्तर्दृष्टिप्राधान्यात् तारकयैव तद्वेद्यता भवति । अत एव तत् तारकमित्युच्यते ।[7]

[तत्र तारकस्य विभागः, तस्य समनस्कता च]

(३२) तारकं द्विविधं—मूर्तितारकं अमूर्तितारकमिति ।

---

[1] तारकाख्यान्तर्दर्शनं ग.

[2] कर्तव्यमुभयैक्यदृष्ट्या. च.

[3] अयोगी यथा ब्रह्माण्डस्थचन्द्रसूर्यौ मनस्सहकृततारकाभ्यां पश्यति, तथा योगी स्वमस्तकाकाशविभातरवीन्दुद्वयं मनस्सहकृतताराभ्यां अवलोकयेदिति भावः (उ) दृष्टांतः ग.

[4] रूपदर्शनस्य चक्षुरधीनत्वात् किं मनसा इत्यत आह-तत्रेति । मनसि अन्यत्र व्यापृते रूपादिग्रहणशक्तिः केवलं चक्षुरादेः नास्तीत्यत्र 'अन्यत्र मनाः अभूवं नादर्शम्' अन्यत्र मनाः अभूवं नाश्रौषम्' इत्यादिरेव प्रमाणमिति भावः ।

[5] ततो. ग.

[6] लक्ष्यमनान्तरमिति कृत्वा अन्तर्दृष्टेः प्राधान्यात्. ग.

[7] अत्र 'गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात् सन्तारयति तस्मात् तारकम्' इति च अनुसन्धेयम् (अद्वय)

(३३) [1]यत् इन्द्रियान्तं तत् मूर्तितारकम् ।

(३४) यद् भ्रूयुगातीतं तत् अमूर्तितारकं इति ।

(३५) उभयमपि मनोयुक्तमभ्यसेत् ।

(३६) [2]मनोयुक्तान्तर्दृष्टिः तारकप्रकाशाय भवति ।

[पूर्वतारकम्]

(३७) भ्रूयुगमध्यबिले तेजस आविर्भावः । [3]एतत् पूर्वं तारकमिति ॥

तच्च द्विविधं—मूर्तितारकं अमूर्तितारकमिति ।

[4]एतदुक्तं भवति यत् इन्द्रियान्तं तत् मूर्तिमत् । यत् भ्रूयुगातीतं तत् अमूर्तिमत् इति ।

[मनोयोगवैशिष्ट्यम्]

ननु एवं वक्तव्यं–[5]नेत्रादधस्तात् गणपत्यादीनां; तदवेद्यत्वात्, तदूर्ध्वं तु दहरमार्गेण नाळप्रदेशमवलम्ब्य [6]सम्यगुपरिगमनेन तदुपरिस्थविशेषदर्शनमिति । तत्रोच्यते–[7]सर्वत्र अन्तःपदार्थविवेचने मन एव कारणं, मनोयुक्ता-

---

[1] मूलाधारमारभ्य आज्ञाचक्रपर्यन्तं मूर्तितारकम् । आज्ञाचक्रमारभ्य सहस्रारान्तं अमूर्तितारकमित्यर्थः । (उ)

[2] लक्ष्यदर्शनस्य चक्षुरधीनत्वात् किं मनसेत्याशङ्क्य मनोऽनुगृहीतदृष्टिः अन्तर्दृष्टिर्भूत्वा तारकग्राही भवति, न केवलदृष्टिः इत्याह–मन इति । (उ) मनोयुक्तान्तरदृष्टिः क.

[3] एतत्पूर्वतारकम् क. [4] तद्युक्तं ग.

[5] नेत्रादधस्थं गण. क. [6] सम्यगुपरिस्थ ग.

[7] बाह्यपदार्थविवेचनवत् अन्तःपदार्थविवेचनमपि मनश्चक्षुरधीनमित्याह सर्वत्रेत्यादि । (उ) सर्वत्रान्तःप्रवेशपदार्थ. ग.

भ्यामेव तारकाभ्यां तदूर्ध्वस्थ[1]तत्त्वदर्शनात्, [2]मनोयुक्तेनैवान्तरीक्षणेनैव सच्चिदानन्दस्वरूपं [3]परब्रह्मेत्यवगम्यते ।

[मनोयुक्तान्तदर्शनस्य ब्रह्मलक्षणानुगुणता]

ब्रह्मणः किं लक्षणं? इति [4]विशये—

[5]"यत् शुक्लं तद् ब्रह्म"

इत्युपनिषदा शुक्लतेजोमयं [6]ब्रह्मेत्यनुप्राप्तम् । [7]शुक्लादिवर्णानां मायिकत्वेन तदतीतं ब्रह्मेति वक्तव्यमिति चेत्—तन्न । [8]शुक्लवर्णं ब्रह्म इति अन्यत्र विशेषेण अङ्गीकारात् ।

[9] "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं
नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥"

---

[1] सत्त्वदर्शनात्. क. अस्मिन् पाठे भ्रूमध्योर्ध्वविलासितोत्तरतारकलक्ष्यदर्शनादित्यर्थः ।

[2] मनोयुक्तेनानन्तरी. क.

[3] परब्रह्म=उत्तरतारकलक्ष्यम् । ब्रह्मेत्युपगम्यते. ग.

[4] विषये ग. [5] अथर्वशिरसि.

[6] ब्रह्मेत्यनुमानम् ग.

[7] भ्रूमध्यादिस्थलशुक्लतेजसः मनःकल्पितत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वेन तत्रापि विद्यमानत्वात् तदेव ब्रह्मेति अभिमतिद्रढिम्ना लीने तत्र मनसि कल्पकसापेक्षकल्पनावैरल्ये निर्विकल्पकं ब्रह्मैव अविशिष्यते इति भावः (उ)

[8] शुक्लवर्णतेजो ब्रह्म. च.

[9] कठोपनिषत्. 5-15 मुण्डके. 2-2-10, श्वेताश्वतरे 6. 14.

इति श्रुतेः । केवलशुक्लरूपं अपाम्, रोहितरूपं अग्नेः कृष्णरूपं अन्नस्य, इति नियमः ।

[1]"यदग्नेः रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्य"

इति श्रुतेः । अतः शुक्लतेजोमयं ब्रह्मेति सिद्धान्तः । [2]तद्ब्रह्म मनस्सह-कारिणा चक्षुषा अन्तर्दृष्ट्या [3]वेद्यमिति फलितार्थः । इत्यमूर्तितारकलक्षणम् ॥

[मूर्तितारकस्वरूपम्]

मूर्तितारकं तु मनोयुक्तेन चक्षुषैव [4]वेद्यं भवति । रूपग्रहणप्रयोजनस्य मनश्चक्षुरधीनत्वात् बाह्यवदान्तरेऽपि [5]आत्ममनश्चक्षुस्संयोगेनैव रूपग्रहण-कार्यस्योदयात् प्रकृते मनोयुक्तान्तर्दृष्टिः तारकप्रकाशाय भवति ।

तारकप्रकाशो नाम भ्रूयुगमध्यबिले[6] दृष्टिः, तद्द्वारा [7]ऊर्ध्वस्थले तेजः आविर्भूतं भवति, तत्तथोच्यते[8] । तेन सह मनोयुक्तं [9]तारकं सुसंयोज्य प्रयत्नेन

---

1 छान्दोग्योपनिषत् 6-4-1 यदग्नेर्लोहितं ग·
2 तद्ब्रह्म. ग·
3 वेदितव्यमिति ग·
4 दहरादिकमाधारान्तं वेद्यं· ग.
5 आत्मनो मन· क·
6 तत्रत्याज्ञाचक्रे इति यावत् (उ) बले दृष्टेः ग.
7 ऊर्ध्वस्थतेजः क·
8 तारकयोगः इत्युच्यते इत्यर्थः । तत्तदोच्यते. ग·
9 तारकासु ग·

भ्रूयुग्मं [1]सावधानमूर्ध्वं किञ्चिदुत्क्षिपेत्[2]। [3]ततः क्षणेन समुन्मनीहेतुकं भवतीति तत्पूर्वतारकार्थः ॥

[उत्तरतारकम्]

(३८) उत्तरं तु अमनस्कम् ।

(३९) तालुमूलोर्ध्वभागे महाज्योतिर्विद्यते, तद्दर्शनात् अणिमादिसिद्धिः ॥

उत्तरं तु [4]अमूर्तं अमनस्कमिति । स एव राजयोग इति[5]। तल्लक्षणं अतिविचित्रमुच्यते । योगज्योतिःकुण्डे चित्ताध्वर्युणा बुद्धिहोत्रा अहङ्कारोद्गात्रा सह मनोयजमानः[6] प्राणेन्द्रियाणि हवींषि हुनेत् [7]। [8]अनेन योगेन निर्मलात्मभूतः यजमानः सर्वदेवरूपो भवति, सर्वैरुपास्यो भवति ॥

अयमर्थः—

[9]"छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि"

इति [10]पशोर्मनसः हवनरूपलयार्थे प्राप्ते चित्तं बुद्ध्यहङ्कारोपसंहारमाश्रयति । [11]तादृक् चित्तं प्राणादि हविर्होमानन्तरं यजमाने लीनं भवति । स तु यज-

---

[1] सावधानं विलोकयन् इत्यर्थः । [2] उत्क्षेपयेत्. च.

[3] तत्क्षणेन क. तदुपक्षणेन ग.

[4] अमूर्तिमदम. ग.

[5] इति लक्षणमतिचित्र. ग.

[6] प्राणेन्द्रियहवींषि योगेन अनेन निर्मलात्मीभूत्वा हुनेत्. च.

[7] हुनेत् इति छान्दसः प्रयोगः । हुवेत्. ग.

[8] अनेन निर्मलाकारो भूत्वा यजमानः सर्वदेवैरुपास्यो भवति. ग.

[9] आपस्तम्बश्रौतसूत्रे 7-21-1

[10] पशोर्मेदसस्सवनरूपलये. क. प्राणेन्द्रियहविर्हवन. ग.

[11] तादृग्विधप्राणादि. ग.

मानः सिद्धयागफलः संस्कारातिशयेन [1]समुन्मन्यवस्थां प्राप्य [2]स्वर्गफलनिर्विषये परमात्मनि [3]लीनो [4]भवति । अयमेवातिशयो राजयोगस्य[5] । [6]मनोलयस्य अन्यथा असम्भवात् ।

तालुमूलोर्ध्वभागे च [7]महत् ज्योतिर्मण्डलं वर्तते । तत् योगिभिः ध्येयं [8]अणिमादिसिद्धिदं च [9]भवेत् इति ॥

---

[1] "विधिवत् प्राणसंयामैः नाडीचक्रे विशोधिते ।
सुषुम्नावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः ॥
मारुते मध्यसंचारे मनःस्थैर्यं प्रजायते ।
यो मनःसुस्थिरीभावः सेवावस्था समुन्मनी ।। इति
तारं ज्योतिषि संयोज्य किंचिदुन्नमय भ्रुवौ ।
पूर्वाभ्यासस्य मार्गोऽयं उन्मनीकारकः क्षणात् ॥
इति च शाण्डिल्योपनिषत् (1–10)

[2] स्वर्गफले निर्विषयः क.

[3] लीनं क.

[4] भवतीत्यतिशयो· च·

[5] अत एव अमनस्कोपनिषदि – 'राजयोगस्य माहात्म्यं को वा जानाति तत्त्वतः इत्याद्युक्तम् ।

[6] मनोलयस्यास्य संभवात्· ग

[7] महा· ग·

[8] अत्र–'सिद्धौ चित्तं न कुर्वीत चञ्चलत्वेन चेतसः' (यो· शि· 5–32) 'सिद्धयन्ति सिद्धयो यास्तु कल्पितास्ताः प्रकीर्तिताः' (यो· शि· 1–152) इत्यादिकं अनुसन्धेयम् ।

[9] भवतीति· च·

[अस्यैव शाम्भवीमुद्रारूपता]

(४०) लक्ष्येऽ[1]न्तस्स्थे बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं शाम्भवी मुद्रा भवति[2] ।

(४१) सर्वतन्त्रेषु [3]गोप्या महाविद्या भवति ।

(४२) [4]तद्ज्ञानेन सर्वसंसारनिवृत्तिः ।

(४३) तत्पूजनं मोक्षफलदम् ।

लक्ष्येऽन्तस्स्थे बाह्यायां दृष्टौ निमेषोन्मेषवर्जितायां च इयं शाम्भवी मुद्रिका भवति । सर्वतन्त्रेषु गोप्या महाविद्या च भवति । संसारनिवृत्तिफलं सैव जनयति । तन्मुद्रापरिज्ञानिनिवासात् [5]भूमिः पवित्रा भवति । तं दृष्ट्वा सर्वे लोकाः पवित्राः भवन्ति इति परमार्थः । तथाविधपरमयोगिपूजा यस्य लभ्यते तस्यापि मुक्तिरस्तीति तात्पर्यम् । तस्य च [6]अन्तर्लक्ष्यगतदृढचित्तत्वात् इति[7] ॥

---

[1] न्तर्बाह्यायां· ग· न्तस्स्थबाह्यायां च.

[2] मुद्रा सर्वतन्त्रेषु· क.

अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा शाम्भवी(वैष्णवी)मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥
इति (शां· उ· 17-14)

[3] गोप्यमहाविद्याः. क.

[4] तद्ज्ञाने सर्व· ग.

[5] 'स्वपादन्यासमात्रेण पावयन् वसुधातलम्' इत्युक्तेः ।
'खेचराः भूचराः सर्वे ब्रह्मविद्दृष्टिगोचराः ।
सद्य एव विमुच्यन्ते कोटिजन्मार्जितैरघैः' इत्युक्तश्च ॥

[6] स्वान्तर्लक्ष्य· क·

[7] 'इति' इति नास्ति· क.

[अन्तर्लक्ष्यसामान्यस्य आत्मस्वरूपता]

(४४) अन्तर्लक्ष्यं [1]जलज्योतिस्स्वरूपं भवति, महर्षिवेद्यं, अन्तर्बाह्येन्द्रियैः अदृश्यम् ।[2]

(४५) [3]सहस्रारे [4]जलज्योतिः अन्तर्लक्ष्यम् ।

(४६) बुद्धिगुहायां[5] सर्वाङ्गसुन्दरं पुरुषरूपं अन्तर्लक्ष्यमित्यपरे[6] ।

(४७) शीर्षान्तर्गतमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रं उमासहायं नीलकण्ठं प्रशान्तमन्तर्लक्ष्यमिति केचित् ।[7]

(४८) अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अन्तर्लक्ष्यमित्येके ॥[8]

(४९) उक्तविकल्पं सर्वं आत्मैव ॥[9]

---

[1] ज्वलज्ज्योति. क

[2] उपनिषद्ब्रह्मयोगिभिस्तु एतदन्तं प्रथमब्राह्मणस्य तृतीयं खण्डं परिसमापितम् । एतन्मते प्रथमं ब्राह्मणं खण्डचतुष्टयात्मकं इति ध्येयम् ॥

[3] अन्तर्लक्ष्यविषये वादिविप्रतिपत्तिं परमार्थदृष्ट्या सर्ववादिविकल्पगोचरलक्ष्यस्यैकत्वं तद्दर्शनतो ब्रह्मनिष्ठत्वं चाह- सहस्रार इति । (उ)

[4] ज्वलज्ज्योति· क· [5] योगिन इति शेषः । [6] अपरे--वैष्णवाः ।

[7] केचित्-शैवाः । 'उमासहाय'मित्यादि कैवल्योपनिषत् ।

[8] एके-दहरविद्योपासकाः ।

[9] परमार्थदृष्ट्या तु इति शेषः । अत्रेमानि अद्वयतारकोपनिषद्वाक्यानि अनुसन्धेयानि—"अन्तर्लक्ष्यं ज्वलज्ज्योतिस्स्वरूपं भवति । परमगुरूपदेशेन सहस्रारज्वलज्ज्योतिर्वा, बुद्धिगुहानिहितचिज्ज्योतिर्वा, षोडशान्तस्स्थतुरीयचैतन्यं वा अन्तर्लक्ष्यं भवति । तद्दर्शनं सदाचार्यमूलम् । आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । योगज्ञो योगनिष्ठश्च सदा योगात्मकः शुचिः । गुरुभक्तिसमायुक्तः पुरुषज्ञो विशेषतः । एवंलक्षणसम्पन्नो गुरुरित्यभिधीयते ।" इत्यादीनि ॥ (13-14)

अन्तर्लक्ष्यं तु जलज्योतिस्स्वरूपं भवति । "आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्सुवरोम्" इति गायत्रीशीर्षात् । तदेवान्तर्लक्ष्यं परब्रह्म गोप्यात् गोप्यतरं महर्षिवेद्यं च । "अयमात्मा पूर्णः" इत्यनेन बाह्येन्द्रियैः न दृश्यते । "अन्तस्स्थः" इत्यनेन मनसाऽपि सत्वरं नेष्यते । किं तु परमगुरूपदेशेन सहस्रारे ज्वलज्ज्योतिः परममन्तर्लक्ष्यं भवतीति वदन्ति ॥

केचित् बुद्धिगुहायां चक्षुःश्रोत्रादिपरिपूर्णाङ्गः सृष्टिस्थितिलयशून्यः परमात्मा [1]सर्वमनुजान्तर्लक्ष्यमिति गोप्यमेव तद्वदन्ति ।

पुनः केचित् शीर्षान्तर्गतगगनार्कमण्डलमध्यगं पञ्चवक्त्रं उमासहायं नीलकण्ठं प्रशान्तं अन्तर्लक्ष्यमिति वदन्ति ।

[2] केचित् अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः द्विदलान्तर्लक्ष्यमिति वदन्ति ।

[3] 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरवाधूमकः ।'

[4] "तमेवं मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥"

[5] इत्यादिश्रुतेः ।

[6] "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशस्सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ॥"

इति श्रुतेश्च ॥

[आत्मनिष्ठस्य जीवन्मुक्तिद्वारा ब्रह्मभावापत्तिः]

(५०) तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति ।

---

[1] सर्वेति स्वरूपयोग्यतामात्रकथनम् ।
[2] 'केचित्' इति नास्ति. च.
[3] कठोपनिषत्. 4. 13.
[4] बृहदारण्यकोपनिषत् 6. 4. 17.
[5] इति श्रुतेः. क.
[6] तैत्तिरीयोपनिषत्. 4. 71.

(५१) [1]जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य [2]षड्विंशः परमात्माऽहमिति निश्चयात् जीवन्मुक्तो भवति ।

(५२) [3]एवं अन्तर्लक्ष्यदर्शनेन जीवन्मुक्तिदशायां स्वयं अन्तर्लक्ष्यो भूत्वा, परमाकाशाखण्डमण्डलो भवति ॥[4]

इति प्रथमे ब्राह्मणे तृतीयः खण्डः
प्रथमं च ब्राह्मणम्

दशेन्द्रियपुरे [5]परिवर्तमानं जीवात्मानं ब्रह्मणा सह ऐक्यभावनया साध्याद्वैत[6]वृत्त्या शुद्धाद्वैतवृत्त्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवति । पञ्चविंशको जीवः स्वकल्पितां चतुर्विंशतितत्त्वात्मिकां प्रकृतिं परित्यज्य = तत्सङ्गं [7]विहाय षड्विंशकः परमात्माऽहमिति कृतनिश्चयः, [8]स तु जीवन्मुक्तो भवति ॥

---

[1] स्वतत्त्वे स्थितो जीवः स्वन्यूनतत्त्वं परित्यज्य स्वाधिकतत्त्ववेदनात् मुक्तो भवतीत्याह– जीव इति । ज्ञानकर्माक्षप्राणभूतपञ्चकानि विंशतिः, अन्तःकरणचतुष्टयं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि । तदुपाधिको जीवः पञ्चविंशकः । 'पञ्चविंश आत्मा भवति' इति श्रुतेः । तत्सर्वोपाधिरहितः षड्विंशकः इत्यर्थः । (उ)

[2] षड्विंशकपरमात्मा. च.

[3] जीवन्मुक्तः कां गतिं भजतीत्याशङ्क्य जीवन्मुक्ताभिमतित्यागानन्तरं ब्रह्मैव भवतीत्याह–एवमिति । (उ)

[4] परमात्मैव भवतीत्यर्थः । (उ)

[5] परिवर्तमानं जीवमात्मना सह. क. परिवर्तमानौ जीवात्मानौ ब्रह्मणा सह. ग.

[6] वृत्त्या वा. ग. [7]. विहायेत्यर्थः । षड्विंशकः. ग. [8] सन् . क.

एवं [1]अनेकधाप्रोक्तान्तर्लक्ष्यदर्शनेन स्वयं अन्तर्लक्ष्यं व्योम भवति। तदेव [2]नादबिन्दुकलानां मूलं स्यात्, यतो नादाद्युत्पत्तिरपि [3]ब्रह्मण **एव** भवतीति निगमात् ॥[4]

इति योगशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः

---

[1] अनेकविधान्त· ग. [2] अत्र नादबिन्दुकलाध्यात्मस्वरूपं चेत्यादि महानारायणोपनिषत् अनुसन्धेया। [3] ब्रह्मद्वारा भवतीति विनिगमनात्· ग.

[4] ननु इह प्रथमब्राह्मणोपसंहारे अन्तर्लक्ष्यदर्शनः जीवन्मुक्तिदशायामित्युक्तम् अन्तर्लक्ष्यं तु बहुधा विकल्पितमपि परिच्छिन्नज्योतिर्मयमेवावगम्यते, अङ्गुष्ठमात्रपुरुषात्मकत्वात्। न च बाह्यलक्ष्यमपरिच्छिन्नं भवेदिति वाच्यम्। बहिर्लक्ष्यं तु नासाग्र इत्यादिना वाक्येन परिच्छिन्नताया एवावगम्यमानत्वात्। तस्माद्यमाद्यष्टाङ्गयोग उपक्रान्तेऽपि मूलधारादारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तोदन्तकथनैः सामान्यराजयोगस्यैवाभिहितत्वाद्विशेषज्ञानयोगविषयकाखण्डयोगानभिधानाच्चेदं ब्राह्मणं न विशेषरहस्यार्थकं भवतीत्याशङ्कायामिदमुच्यते – कालानलसमद्योतमानमहाकाशं भवतीत्युक्त्या परंज्योतिर्मयस्य महाकाशस्याभिहितत्वादखण्डाकारब्रह्मज्ञानयोगपर्यवसन्नमेवेदं ब्राह्मणमवगन्तुं शक्यम्। न चोक्तमहाकाशो भूताकाशो भवितुमर्हति, परंज्योतिष्ट्वाभिधानात्। किंच तल्लक्ष्यं शुद्धात्मदृष्ट्या वा यः पश्यति स एव ब्रह्मनिष्ठो भवतीत्युक्तम्। अत्राखण्डब्रह्मभावनाया अभावे सति परिच्छिन्नलक्ष्ये न कस्यचिदप्यात्मदृष्टिर्भवेत्। लक्ष्यज्योतिष इदंत्वेनैव दृश्यत्वादखण्डज्योतिष एवात्मत्वेन दृश्यत्वाच्च। अपि च जीवः पञ्चविंशकः स्वकल्पितचतुर्विंशतितत्त्वं परित्यज्य षाड्विंशकः परमात्माऽहमिति निश्चयाज्जीवन्मुक्तो भवतीत्युक्तम्। अत्र जीवशब्दः पञ्चविंशक एव, त्वंपदलक्ष्यार्थः कूटस्थः प्रत्यगात्मैव भ्रूमध्यादिषु दृश्यमानलक्ष्यरूपः। इतोऽप्यन्यस्य षाड्विंशकस्य परमात्मनोऽभिहितत्वात्। एवमुपसंहृतजीवन्मुक्त्यर्थकत्वेनैवाष्टाङ्गयोगस्योपक्रान्तत्वाच्च मन्दाधिकार्युपयोगेनैव तारकलक्ष्यस्वरूपप्रवचनं मध्ये कृतमित्यवगन्तव्यम्॥ (भा)

अथ द्वितीये ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

[अन्तर्लक्ष्यस्वरूपप्रश्नः]

(५३) अथ ह याज्ञवल्क्यः आदित्यमण्डलपुरुषं पप्रच्छ— भगवन् ! अन्तर्लक्ष्यादिकं बहुधोक्तम्, मया तत् न ज्ञातम्, तद् ब्रूहि मह्यमिति ॥ [1]

एवं उपदिष्टः प्राकृतः परमयोगिनं इदमाह-[2]इति बहुप्रकारे [3]भवद्भिरुक्तेऽपि आत्मस्थानं मुख्यतया [4]न मया विदितमिव सामान्यार्थास्पदमभवत् । तदादरेण वक्तव्यमिति ॥

[अन्तर्लक्ष्यस्वरूपं, तद्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वं च]

(५४) तदु होवाच - [5]पञ्चमहाभूतकारणं [6]तटित्कूटाभं तद्वत् [7]चतुःपीठम् । [8]तन्मध्ये [9]तत्त्वप्रकाशो भवति । [10]सोऽतिगूढः अव्यक्तश्च ॥

---

[1] 'इति' इति नास्ति. क [2] 'इति' इति नास्ति. च.

[3] भवद्भिरुक्ते आत्मा. च. [4] न विदितमेव. ग.

[5] पञ्चभूतकारणं ख. अन्तर्लक्ष्यात्मनः 'आत्मनः आकाशः सम्भूतः' इत्यादि श्रुत्या पञ्चभूतहेतुत्वात् एवमुक्तिः । [6] तडित्कूटाभं. च.

[7] तमोरजस्सत्त्वगुणसाम्यरूपेण. जाग्रदाद्यवस्थाचतुष्टयभेदेन, स्वाविद्यापाद-स्थूलादिचतुरंशभेदेन, वा चत्वारि पीठस्थानानि यस्य तत्। अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति नाभिः हृदयं कण्ठं मूर्धा च। तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभाति, जागरिते ब्रह्मा, स्वप्ने विष्णुः, सुषुप्तौ रुद्रः, तुरीयमक्षरम् । (ब्रह्मोप-1) तदेतच्चतुष्पात् ब्रह्म । वाक् प्राणः चक्षुः श्रोत्रमित्यध्यात्मं, अग्निर्वायुरादित्यो दिशः इत्यधिदैवतम्. (छां-3-18)

[8] अविद्यासुविद्यानन्दतुरीयपादेषु स्वाधिष्ठिताविद्यापादप्रकाशकः स्वयमेवेत्याह तदिति । तस्य अविद्यापादस्य मध्ये । [9] तत्प्रकाशो. ग.

[10] सोऽनिगूढः च. अत्र "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इत्याद्यनुसन्धेयम् ।

(५५) तत् [1]ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम् । [2]तद्बाह्याभ्यन्तर-लक्ष्यम् ।

(५६) तन्मध्ये जगल्लीनम् । तन्नादबिन्दुकलातीतं अखण्ड-मण्डलम् । [3]तत् सगुणनिर्गुणस्वरूपम् । [4]तद्वेत्ता विमुक्तः ॥

उच्यते – पञ्चभूतादिवर्णयुक्तं तत् [5]त्रिकूटस्थलं प्रसिद्धम् । तद्वत् [6]चतुःपीठम् । तन्मध्ये तत्त्वप्रकाशोऽस्ति । सोऽतिगूढः अतिरम्यस्त्वव्यक्तश्च । तदेवात्मस्थानमिति [7]गुरुणा ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेयम् । तद् बाह्याभ्यन्तरमध्यान्तर्लक्ष्यं स्थितम् । तन्मध्ये सर्वजगत् लीनमिति ज्ञेयम् । किञ्च तदेव रम्यं नादबिन्दुकलान्वितं [8]सगुणनिर्गुणं परमनयनोत्सव-[9]कारणं नित्यात्मस्थलं [10]आपोज्योतिः इति प्रसिद्धं [11]श्रीमन्नारायणस्थलम् । तद्वेत्ता मुक्तिभा[12]गिति ॥

---

[1] एतद्विरुद्धकर्मप्लवस्य सस्याऽऽवारकत्वमुक्तं मुण्डके–'प्लवा ह्येते अदृढाः यज्ञरूपा; अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढाः जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ।' इति ।

[2] तद्बाह्यान्तर्लक्ष्यम्. क.

[3] तद्गतविशेषाविशेषवत्त्वं केवलं दृष्टिनिष्ठं, न तु स्वनिष्ठमित्याह-तदिति । 'तत्' इति नास्ति. ग.

[4] "सगुणध्यानमेतत् स्यात् अणिमादिगुणप्रदम् । निर्गुणध्यानयुक्तस्य समाधिश्च ततो भवेत् । अभ्यासभेदतो भेदः फलं तु सममेव हि ॥" (योगतत्त्वो. 105)

[5] त्रिकूटं=भ्रूमध्यम् । श्रीविद्यातारकोपनिषदि ब्रह्मविद्योपनिषदि च एतद्विवृतम् ।

[6] चतुष्पीठं. ग.

[7] गुरूणां सकाशादित्यर्थः । गुरुणा इत्यादि ज्ञेयमित्यन्तं क्वचिन्नास्ति. ग.

[8] सगुणं निर्गुणं च. [9] कारि. ख. कारिणं ग.

[10] तैत्तिरीयोपनिषत्. 4. 35. [11] नारायणस्थलम्. ग.

[12] गीति. ग.

[तदधिगमहेतुशाम्भवीस्वरूपम्]

(५७) [1]आदावग्निमण्डलम् । तदुपरिसूर्यमण्डलम् । तन्मध्ये [2]सुधाचन्द्रमण्डलम् । तन्मध्ये अखण्डब्रह्मतेजोमण्डलम् ॥

(५८) तत् विद्युल्लेखावत् । शुक्लभास्वरम् तदेव शाम्भवी-लक्षणम् ॥

आदावग्निबिम्बम् । तन्मध्ये [3]मितिहीनदीप्तिविराजितं सूर्यबिम्बम् । तन्मध्ये अक्षयसुधाधारास्पदं [4]चन्द्रबिम्बम् । तन्मध्ये अङ्कुररूपेण परब्रह्म वर्तत इति केचिद्वदन्ति । इदं [5]सर्वं जगद्बीजं [6]सच्चिदानन्दरूपं [7]परब्रह्म-तत्त्वं शोभते । तच्च नीलज्योतिः किञ्चिच्छुक्लवर्णम् । तदन्तराळे विद्युल्लेखेव [8]भास्वरं प्रकाशमानं मुख्यतेजःकूटस्वरूपस्वच्छच्छविः । तच्छिखाया मध्ये परमात्मा अणुरूपेण व्यवस्थितः । [9]स एव ब्रह्म । [10]स एव हरिः । स एवेश्वरः । स एव इन्द्रादयश्च ॥

तथाऽऽह श्रुतिः—

---

[1] सिद्धासनमारुह्य षण्मुखीमुद्राभ्यासयोगिनः वह्निमण्डलादि क्रमेण दृश्यते । पर्यवसाने तदेव उन्मन्यस्थाजनकशाम्भवीमुद्रा भवतीत्यर्थः । (उ)

[2] सुधा चक्रमण्डलम्. ग.

[3] मितहीनं दीप्ति· ग· हीरदीप्ति· च. सूर्यमण्डलममितदीप्तिविराजितम्. ग·

[4] चन्द्रबिम्बं वर्तते· ख·

[5] इत आरभ्य 'नीलज्योतिः' इत्येतपर्यन्तं ग. पुस्तके नास्ति.

[6] निश्चलानन्द· ग·

[7] परब्रह्मान्तश्शरीरीव शोभते· क· परब्रह्म तच्छरीरीव शोभते· ग·

[8] भास्वरा प्रकाशमानमुख्यतेजःकूटरूपा च विशिखा । तच्छिखामध्ये. ग·

[9] स एव ब्रह्मा हरिरीश्वर इन्द्रादिकश्च । तदाहुः· ग·

[1]"नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा ।
नीवारशूकवत् तन्वी पीता [2]भास्वत्यणूपमा ॥
तस्याः शिखाया मध्ये [3]परमात्मा व्यवस्थितः ।
[4]स ब्रह्म स शिवस्सेहरिस्सेन्द्रः [5]सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥ इति ॥

एतादृग्विधं [6]ब्रह्माहमस्मीति शाम्भवीमुद्रिकया ज्ञातुं शक्यते ॥

[तद्दर्शनोपायभूतदृष्टित्रयम्]

(५९) तद्दर्शने [7]तिस्रो दृष्टयः— अमा, प्रतिपत्, पूर्णिमा चेति । निमीलितदर्शनं अमादृष्टिः । अर्धोन्मीलितं प्रतिपत् । सर्वोन्मीलनं पूर्णिमा भवति ॥

तन्मुद्रालक्षणं [8] उक्तमपि विस्तारोंच्यते-प्रतिप[9]दमापूर्णिमासंज्ञाः तिस्रो दृष्टयो ज्ञेयाः । किञ्चिदुन्मेष[10]शीला प्रतिपद्दृष्टिः । सर्वास्त[11]लोचना दृक् अमा । सर्वविदारित[12]चक्षुर्द्वन्द्वेक्षणा पौर्णमासी भवति ॥

---

[1] तैतिरीयोपनिषत्. 4. 13.

[2] भा स्यात्तनूपमा. क. अस्मिन् पाठे पीताभा पीतवर्णा, तनूनि वस्तूनि अनया उपमीयन्ते च । 'वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवस्स विज्ञेयः' इति श्रुतेः इत्यर्थः ।

[3] स च आत्मनोऽपि प्रकृतिभूतः जीवानुरोधेन सङ्कुचितः तिष्ठति । (भा)

[4] स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रः क.

[5] अक्षरः क्षरणरहितः प्रकृष्टः स्वे महिम्नि सदा राजमानश्च ।

[6] ब्रह्म निहितं शाम्भवीं मुद्रिकां विना ज्ञातुं न शक्यते. ग.

[7] त्रयो दृष्टयः च.

[8] उक्तमतिविस्तरेणोच्यते. ग.

[9] दिमापौर्णि. ग.

[10] लीलाप्रतिपद्यदृष्टिः ग.

[11] लोचनेन्दुगमा. ग.

[12] दृक्चक्षुर्द्वन्द्वान्तरीक्षणम् ग.

[तत्र पूर्णिमायाः प्राधान्यं, तत्फलं च]

(६०) [1]तासु पूर्णिमाभ्यासः कर्तव्यः । [2]तल्लक्ष्यं नासाग्रम् । तदा तालुमूले गाढतमो दृश्यते । तदभ्यासात् अखण्डमण्डलाकार-ज्योतिः दृश्यते । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म भवति[3] ॥

(६१) [4]एवं सहजानन्दे यदा मनो लीयते तदा शाम्भवी भवति । [5]तामेव खेचरीमाहुः ॥

दृङ्नियमे स्थिते चैवं पौर्णमासीदृष्ट्या अभ्यासः कर्तव्यः । [6]अथाभ्यस्त[7]दृष्टिलक्ष्यं नासाग्रं भवति । नासाग्रन्यस्तपूर्णिमादृष्टेः सम्यग्राज-योगफलजनकत्वात् । [8]अतः पूर्णिमादृङ्नासाग्रयोगाभ्यासः सततं कर्तव्यः । तस्मिन् सिद्धे तस्य असाध्यं किमपि नास्तीति फलितार्थः ॥

---

[1] "कदाचित् पूर्णिमादृष्ट्या कदाचित् प्रतिपद्दृशा । अमादृष्ट्या कदाचिच्च निर्विघ्नेनाव लोकयेत् । (ब्रह्मप्रणवे) कामेन विषयाकाङ्क्षी विषयात् काममोहितः । द्वावेव संत्यजेन्नित्यं निरञ्जनमुपाश्रयेत् । पौर्णमास्यां स्थिरीकुर्यात् स च पन्था हि नान्यथा ॥" (योगकु· 3. 3)

[2] दृष्टित्रयलक्ष्यमित्यर्थः । [3] तदेव-सहजानन्दरूपं चेत्यर्थः ।

[4] तत्र मनोलय एव शाम्भवीत्याह-एवमिति । पर्यवसाने शाम्भवीखेचर्योः एकलक्ष्यसमाप्तत्वात् । (उ)

[5] "कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिः मुद्रा भवति खेचरी । चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा भवति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धनमस्कृता ॥ पीड्यते न च रोगेण लिप्यते न च कर्मणा । बध्यते न च कालेन यस्य मुद्रास्ति खेचरी । बिन्दुः क्षरति नो तस्य कामिन्यालिङ्गितस्य च ॥" (ध्यानबिन्दूपनिषत्. 80-84)

[6] तदाभ्यस्त ग. [7] दृष्टिः च. [8] ततः क.

पूर्णिमादृष्टियोगेन प्रोक्ततारकमार्गेणावलम्बिते चित्ते [1]तालुमूलद्वादशाङ्गुलाग्रभागे [2]अन्तःपुरोभागे च [3]गाढं तमः दृश्यते । तत्तमो[4]मध्यं निरन्तरं पश्येत् । तदानीं अखण्डमण्डलाकारं ज्योतिर्दृश्यते । [5]तदानीं सच्चिदानन्दं ब्रह्म भवति ।

एवं [6]सहजलिङ्गे परमात्मनि मनो नित्यं विलीनं कृत्वा [7]अचलितचञ्चलारान्वितवान् यस्तु सोऽपि सद्गुरुः स्यात् । इयं 'शाम्भवी' मुद्रिका, भवति ।

[8] "अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिः निमेषोन्मेषवर्जिता ।
एषा सा शाम्भवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥"

तामेव खेचरीं मुद्रां केचित् वदन्ति ॥

[शाम्भवीमुद्रासिद्धिः तच्चिह्नानि च]

(६२) तदभ्यासात् मनस्स्थैर्यम् । [9]ततो वायुस्थैर्यम् ॥

---

[1] "प्राणे गलितसंवित्तौ तालूर्ध्वद्वादशान्तगे । अभ्यासादूर्ध्वरन्ध्रेण प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥" (शाण्डिल्यो. 1-31) तत्तालुमूले-ग.

[2] अन्तः पुरोर्ध्वभागे. क.   [3] गाढतमः क.

[4] मध्यमं ग.   [5] तदेव ग.

[6] सजललिङ्गे ख.   [7] चलित ग.

[8] शाण्डिल्योपनिषत्. 1-14. मूलाधारानाहताज्ञासहस्रारेषु यथाक्रमं विराट् सूत्रबीजतुरीयैकतानं मनश्चेत् तदा अन्तर्लक्ष्यमित्युच्यते अत्रैव । वैष्णवीमुद्रेत्यपि पाठः । एतदनतरं-"अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनः योगी सदा वर्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरधः पश्यन्नपश्यन्नपि । मुद्रेयं खलु खेचरी भवति सा लक्ष्यैताना शिवा शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति सा तत्त्वं पदं वैष्णवी ॥" इत्युक्तम् ॥ अयं अन्तर्लक्ष्यमिति श्लोकः ग. पुस्तके नास्ति.   [9] ततो बुद्धिस्थैर्यम् ग.

(६३) [1]तच्चिन्हानि-आदौ [2]तारकवत् दृश्यते, ततो [3]वज्र-दर्पणम्, [4]ततः परिपूर्णचन्द्रमण्डलम्, [5]ततो नवरत्नप्रभामण्डलम्, ततो मध्याह्नार्कमण्डलम्, ततो वह्निशिखामण्डलं [6]च एवं क्रमात् दृश्यते [7]

सद्गुरोः तां [8]अभ्यसेत् । यामद्वयं आत्मेक्षणेऽभ्यस्ते मनोवायू साम्यभावेन प्रवर्तितौ भवतः । [9]तस्मात् मनस्स्थैर्ये सिद्धे तद्वशात् वायुः स्थिरो भवति । वायुचाञ्चल्ये वा मनश्चाञ्चल्ये वा प्राप्ते तद्वशात् इतरत् सर्वं चञ्चलमेव भवति । अतो [10]राजयोगाभ्यासेन मनोवायुस्थैर्यं भवतीति निश्चयः । शताब्दकृताभ्यासे हठेऽपि मनोवायुलयो न भवति । एवं च खेचरी-मुद्राभ्यासेन ब्रह्मणि मनोवायुलयः कर्तव्यः इति [11]फलितार्थः ।

---

[1] तत्सिद्धिचिह्नानीत्यर्थः ।

[2] नक्षत्रवत् । यतः तद्दर्शनेनैव गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयात् तारयति ।

[3] परिष्कृतवज्रवत् दर्पणवच्चेत्यर्थः । "नीहारधूमार्कानलानिलानां खद्योतविद्युत् स्फटिकशशीनाम् । एतानि रूपाणि पुरस्सराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे ।" इत्युक्तत्वात् ॥ (उ)

[4] तत उपरि पूर्ण· ख· ततः पूर्ण· ग· [5] ततो रत्नप्रभा· ग·

[6] 'च एवं' इति नास्ति क·

[7] उपनिषद्ब्रह्मयोगिव्याख्यानुसारेण अत्रैव प्रथमखण्डसमाप्तिः ।

[8] अभ्यस्य ग·

[9] "पूरकाद्यनिलायामात् दृढाभ्यासादखेदजात् । एकान्तध्यानयोगाच्च मनःस्पन्दो निरुध्यते ॥ ओङ्कारोच्चारणप्रान्तशब्दतत्त्वानुभावनात् । सुषुप्तेः संविदो जाते प्राणस्पन्दो निरुध्यते ॥"

[10] "योनिमध्ये महाक्षेत्रे जपाबन्धूकसंनिभम् । रजो वसति जन्तूनां देवीतत्त्वं समावृतम् । रजसो रेतसो योगात् राजयोग इति स्मृतः ॥" (योगशि· 177) "क्षेत्रज्ञः परमात्मा च तयोरैक्यं यदा भवेत् । तदैक्ये साधिते ब्रह्मन् चित्तं याति विलीनताम् ।" पवनः स्थैर्यमायाति ॥ (योगशि· 135) [11] नियमार्थः ग·

तद्ध्यानाभ्यासादौ ब्रह्मस्वरूपाण्येव बहुचिह्नानि जायन्ते [1]तारकवत् वज्रदर्पणवत् परिपूर्णचन्द्रमण्डलवत् [2]रत्नदीपवत् वह्निशिखावच्च। [3]इदं अन्तर्लक्ष्यलक्षणम्। तेन परमयोगिना ध्यानानुभवः कर्तव्यः ॥

(६४) तदा [4]पश्चिमाभि[5]मुखः प्रकाशः। स्फटिकधूम्र-[6]बिन्दुनादकलानक्षत्र[7]खद्योतसुवर्ण नवरत्नादिप्रभाः दृश्यन्ते। [8]तदेव [9]प्रणवस्वरूपम् ॥

इति द्वितीये ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

पूर्वाभिमुखो योगी सम्पूर्णमण्डलाकारं आत्मचिह्नं यदि पश्यति, तत्पश्चिमाभिमुखः प्रकाशः स्वीकर्तव्यः। तारकमार्गात् [10]किञ्चित्प्रत्यक्स्थानस्य ब्रह्मावगतिहेतुत्वात्। [11]किञ्च-तेजस्तटिद्धूम्रबिन्दुनादकलानक्षत्रखद्योतदीपनेत्रसुवर्ण [12]कञ्जकिञ्जल्कदण्डनवरत्नान्यात्मनः प्रत्ययानि भवन्ति। तत्प्रत्ययविदितं ब्रह्मैव परममृतमोङ्कारस्वरूपं आपोज्योतिस्स्थलं [13]शिवं विष्णोः परं पदं चेति [14]वदन्ति।

---

[1] तारकवज्र ग.
[2] इदं. ग. पुस्तके नास्ति ग.
[3] एवमन्तर्लक्ष्येण परमयोगिना ग.
[4] प्रत्यक्प्रकाशानुभवः इति यावत्।
[5] मुखप्रकाशः ख.
[6] अत्र बिन्दुः मनस्तत्त्वम्। नादः बुद्धितत्त्वम्। कला महत्तत्त्वम्। (उ)
[7] खद्योतदीपनेत्रसुवर्ण. ख.
[8] यदेतदेवं दृष्टं तत्सर्वमित्यर्थः।
[9] प्रणवरूपम्. ख.
[10] किञ्च प्रत्यक् ग.
[11] "अनन्तमपरिच्छेद्यं अनूपममनामयम्। आत्ममन्त्रसदाभ्यासात् परतत्त्वं प्रकाशते। दीपज्वालेन्दुखद्योतविद्युन्नक्षत्रभास्वराः। दृश्यन्ते सूक्ष्मरूपेण तदा युक्तस्य योगिनः ॥" (योगशि. 2-13)
[12] कञ्ज इति नास्ति ग.
[13] शिवविष्णुपरं पदं ग.
[14] वदन्तीत्येवमुक्त योगशास्त्र. क.

[1]तदुक्तं योगशास्त्रे—

"ओङ्कारममृतं ब्रह्मेत्यापोज्योतिस्स्थलं शिवम् ।
विष्णोः परं पदं चेति प्राहुः ब्रह्मविदो जनाः" इति ॥

इति योगशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः

अथ द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

[षण्मुखीकरणेन नैष्कर्म्यहेतुप्रणवाधिगमः]

(६५) [2]प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा [3]धृतकुम्भकः नासाग्रदर्शन-दृढभावनया [4]द्विकराङ्गुलीभिः षण्मुखीकरणेन [5]प्रणवध्वनिं निशम्य [6]मनस्तत्र लीनं भवति ।[7]

---

[1] तदुक्तमित्यादि जनाः इत्यन्तं ग. पुस्तके नास्ति.

[2] हठयोगरीत्या प्राणेत्यादि (उ) इत्युक्तमिदं चिन्त्यम् । "प्राणापानसमायोगः ज्ञेयं योगचतुष्टयम्" इत्याद्युक्तत्वात् ।

[3] धृतकुम्भके ग.

[4] द्विकराङ्गुलिभिः–"अङ्गुष्ठाभ्यामुभे नेत्रे तर्जनीभ्यां द्विलोचने । नासारन्ध्रे च मध्याभ्यां अनामाभ्यां मुखे दृढम् । निरुद्ध्य मारुतं योगी यदेवं कुरुते भृशम् । तदा लक्षणमात्मानं ज्योतीरूपं प्रपश्यति ॥" इति शिवसंहितायां पञ्चमे पटले ।

[5] प्राणवादिध्वनिं. ग.

[6] तत्र नादावसाने ब्रह्मणि (उ)

[7] "बिन्दुपीठं विनिर्भिद्य नादलिङ्गमुपस्थितम् । प्राणेनोच्चार्यते ब्रह्मन्! षण्मुखीकरणेन च ॥" (योगशि 2-13)

(६६) तस्य न कर्मलेपः

(६७) [1]रवेः [2]उदयास्तमयोः किल कर्म कर्तव्यम् ।

(६८) [3]एवंविदश्चिदादित्यस्य उदयास्तमयाभावात् सर्व-कर्माभावः ॥

प्राणापानयोरैक्यं कृत्वा [4]धृतकुम्भकः स्थिरभावनया श्रोत्रनेत्रनासा-[5]गोलानि द्विकरषडङ्गुलीभिर्निरुध्य षण्मुखीकरणेन प्रणवध्वनिं निशम्य [6]तत्र केचिल्लयं कुर्वन्ति । केचित् दीपचन्द्रसूर्येभ्यः प्रत्यङ्मुखासीनाः सदा [7]तत्तच्चिह्नं उक्तमण्डलप्रकारेणालोकयन्ति । गुरूपदिष्टखेचरी[8]मुद्रया पूर्णचन्द्र-दृष्ट्या बाह्याभ्यन्तरतेजःप्रकाशो भवतीति निश्चयः । [9]तद्दृष्ट्यग्रभागे तेजःप्रति[10]फलनमावश्यकमित्युक्तं च । [11]एवमनुक्षणं आत्मदृष्ट्यासक्तस्य सर्वाणि कर्माणि नश्यन्तीति [12]परमार्थः ।

---

[1] रवेः योगिनामस्मादित्यस्य । "कर्मणा बध्यते जन्तुः विद्ययाऽमृतश्नुते । तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः" इति श्रुतिः अत्रानुसन्धेया । (उ)

[2] "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमर्कदर्शनात् । पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात् । न तिष्ठति तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् । स शूद्रवद्ब-हिष्कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मणः ।।" (मनु 2-103)

[3] एवंविदि चिदादित्यस्य. ग. एवंविधश्चिदादित्यस्य. क.

[4] धृतकुम्भस्थिरभावनः क. [5] गोलान्वितद्विकर. ग.

[6] तत्र खेचरीतुल्यं कुर्वन्ति. क. तत्र केचिच्चित्तलयं कुर्वन्ति ग.

[7] तत्तच्चिह्नयुक्त. ग. [8] मुद्रापूर्ण. ग.

[9] दृष्ट्यग्र. ग. [10] फलनत्वमा. ग.

[11] एवमनुलक्षणं. ग. एवमन्तर्लक्ष्यस्यावश्यकत्वात् एवमात्म. क.

[12] फलितार्थः. क.

[1]अथ आत्मलिङ्गार्चनम्-अहिंसा,सर्वेन्द्रियनिग्रहः, अधिकदयालुत्वं। क्षमा, सदाऽखण्डज्ञानपूर्णत्वम्, सत्यं, तपोनिष्ठा, [2]सर्वज्ञता च - इत्येतैः अष्टपुष्पैः आत्मलिङ्गार्चनपरो राजयोगी भवति ॥

निमीलनोन्मीलनद्वितयं विना [3]दृढराकाकारदृष्टिः संशयविवर्जितः परमपुरुषो राजयोगी भवति। [4]तं जात्याद्यौपाधिकं कर्म न हि बाधते। कर्म यावज्जीवं कार्यमपि राजयोगिनं न स्पृशति।

तथाहि-तावत् कर्मणः सूर्याश्रयत्वं प्रतिफलति। तदुदयास्तमयकालयोः [5]सन्ध्यादिक्रियाणां अत्यावश्यकत्वात्।

"[6]उद्यन्तमस्तं यन्तमभिध्यायन् कुर्वन्
ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते ॥"

इति श्रुतेः। अतः [7]अस्तोदयसमययोः कर्म कर्तव्यमिति प्राप्ते, [8]तदभावेन

[1] इदं वाक्यं ग. पुस्तके नास्ति। "आत्मालिङ्गार्चनं कुर्यादनालस्यं दिनेदिने। तस्य स्यात् सकला सिद्धिः नात्र कार्या विचारणा" इति शिवसंहितायां पञ्चमे पटले उक्तम्। श्रीशङ्करभगवत्पादैरपि 'आराधयामि मणिसंनिभमात्मलिङ्गं' इत्यादिभिः निर्गुणमानसपूजेति नाम्ना, 'अखण्डे सच्चिदानन्दे' इत्यादिभिः परापूजेति नाम्ना, एवमन्यैरपि नानानामभिः इदमात्मलिङ्गार्चनम् प्रकटीकृतम्।

[2] सर्वज्ञता इत्यैतैः क.

[3] राकादृष्टिः ग.

[4] 'तं' इति नास्ति. क.

[5] सन्ध्याक्रियाणां. क.

[6] तैत्तिरीयारण्यके 2.2. स्वाध्यायब्राह्मणे च स्वाध्यायात् प्राग्भाविनीं सन्ध्योपासनां विदधाना श्रुतिरेवमाह-उद्यन्तमिति। अभिध्यायन्-आभिमुख्येन चिन्तयन्। कुर्वन् विहितं कर्मानुतिष्ठन्। विद्वान् जानन् विजानंश्च। भद्रं-प्रेयः श्रेयश्च।

[7] उदयास्तमयसमययोः क.

[8] तदभावः क. तदभावे. ग.

राजयोगिनो न घटते । कुतः ? तस्य सदा भानुः खमध्यंगत एव [1]भवति । [2]तत्त्वदृष्टिसिद्धेः । तस्मादुदयास्तमयाभावात् कर्माभावः इति सिद्धान्तः ॥

(६९) [3]शब्दकाललयेन [4]दिवारात्र्यतीतो भूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेन [5]उन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति उन्मन्या [6]अमनस्कं भवति ॥

[7]चतुष्पीठे मनो निधाय, तदुपरि त्रिकूटस्थं [8]अर्केन्दुमण्डलैक्यं अन्तर्दृष्ट्या वेदितव्यम् । तदेव तदिति [9]तदा भवतीति सामरस्यभावनया ब्रह्मैक्यानुभवी राजयोगी भवति । तच्च दृश्यं तल्लयमिति [10]दृग्दृश्याभावस्तदा भवति । एवं जीवन्मुक्तिकरं राजयोगमङ्गीकृत्य, [11]प्राकृत ! कृतार्थो भवसि । [12]शब्दकाललयेन दिवारात्र्यतीतो भूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेन मनसा प्राप्तोन्मन्यस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति । समुन्मनीभावेन मनसा [13]तदैव तव अमनस्कं भवति ।

---

[1] दहराकाशमध्यं गत इत्यर्थः । अयमेव ज्ञानिभिः परमव्योमभास्करः इत्युक्तः । अयमेवार्थः श्रीशङ्कराचार्यैरपि "प्रकाशमाने परमात्मभानौ" इत्यादिना, "कथं सन्ध्या विधीयते" इत्यादिना च स्वानुभवगोचरतया प्रपञ्चितः ॥

[2] तद्वत् दृष्टिसिद्धः· ग·

[3] शब्दः – अभिधानप्रपञ्चः, अभिधेयकलनात्मकः कालः । तयोः ज्ञानतो मिथ्यादृष्ट्यसत्ताबाध एव लयः । (उ)

[4] दिवारात्र्युपलक्षितावस्थात्रयमतीतवान् ।

[5] उन्मनी नाम तत्त्वज्ञानम् ।

[6] 'अमनस्कं स्वरूपं तत् न तत्र कलनामलम्' इति श्रुत्या ब्रह्मैव अमनस्कशब्दार्थः (उ)

[7] चतुष्पिष्टे· क·

[8] आग्नेयार्केन्दु ग·

[9] तथा· ग·

[10] दृग्दृश्याभेदस्तदा· क·

[11] प्राकृत; कृतार्थो भवति· क· प्राकृतार्थो भवति· घ·

[12] गम्येन दिवा· च·

[13] तदैवामनस्कं· क·

[अमनस्कपूजाविधिः]

(७०) तस्य [1]निश्चिन्तता ध्यानम् । सर्वकर्मनिराकरणं आवाहनम् । निश्चयज्ञानं आसनम् । उन्मनीभावः पाद्यम् । सदाऽमनस्कं अर्घ्यम् । [2]सदादीप्तिः आचमनम् । [3]अपारामृतवृत्तिः [4]स्नानम् । [5]सर्वात्मभावनागन्धः । दृक्स्वरूपावस्थानं अक्षताः । चिदाप्तिः पुष्पम् । चिदग्निस्वरूपंधूपः । चिदादित्यस्वरूपं दीपः । [6]परिपूर्णचन्द्रामृतस्यैकीकरणं नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् । सोऽहम्भावो नमस्कारः । मौनं स्तुतिः । सर्वसन्तोषो विसर्जनमिति य एवं वेद ॥

इति द्वितीये ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

तस्य [7]निश्चिन्तता ध्यानम् । सर्वकर्मनिराकरणं आवाहनम् । निश्चयज्ञानं [8]आसनम् । समुन्मनीभावं पाद्यम् । सदाऽमनस्कं अर्घ्यम् । सदादीप्तिः आचमनम् । परामृतप्लुतिः [9]स्नानम् । परान्वितस्मरणं वस्त्रम् । सर्वपरिपूर्णज्ञानं उपवीतम् । सर्वात्मकत्वदृश्यलयः गन्धः । दृगवशिष्टावस्थानं

---

[1] 'सोऽहम्भावेन पूजयेत्' इति श्रुतिरत्रानुसन्धेया । निश्चिन्ता ध्यानम्. ख.

[2] सदादीप्तिरपारामृत. ख. सदादीप्तिरपारवारामृत. ग.

[3] दीप्तिमद्ब्रह्मगोचराखण्डाकारवृत्तिः इत्यर्थः ।

[4] स्थानम्. ग.　　[5] सर्वत्रभावना. ख.

[6] भ्रूमध्यसहस्रारान्तरालविलसत्परिपूर्णचन्द्रमण्डलनिस्सृतामृतस्य एकीकरणं अमृतसागररूपं नैवेद्यमित्यर्थः । (उ)

[7] निश्चिन्ता. क. निश्चिता. ग.　　[8] आचमनीयम्. क.

[9] स्थानम् । सर्वात्मकत्वं वस्त्रम् । दृश्यलयो गन्धः । दृग्विशिष्टान्तोऽक्षताः ग.

अक्षताः । चिदाप्तिः पुष्पम् । [1]चिदग्निमण्डलरूपत्वं धूपः । सूर्यात्मकत्वं दीपः । परिपूर्णचन्द्रामृतरसस्यैकीकरणं नैवेद्यम् । निश्चलत्वं प्रदक्षिणम् । सोऽहम्भावः नमस्कारः । परमेश्वरस्तुतिः मौनम् । सर्वसन्तोषः विसर्जनम् । एवं सर्वपूर्णराजयोगिनः [2]सर्वात्मकत्वं पूजा स्यात् ॥

इति योगशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः

अथ द्वितीये ब्राह्मणे तृतीयः खण्डः

[ब्रह्मभावब्रह्मविद्भावयोः साधनानि]

(७१) एवं [3]त्रिपुट्यां निरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवत् निवातस्थितदीपवत् अचलसम्पूर्णभावाभावविहीनकैवल्यज्योतिर्भवति ।

(७२) [4]जाग्रन्निद्रान्तपरिज्ञानेन [5]ब्रह्मविद्भवति ॥

ध्यानादित्रिपुट्यां निरस्तायां निस्तरङ्गसमुद्रवत् निवातस्थदीपवत् अचलत्वेन सम्पूर्णभाव एव तन्मयत्वमित्याचक्षते । भावाभावविहीनवृत्त्या अमृतभावमापन्नः संन्यस्तसर्वावस्थः कैवल्यसिद्धिफलभाग् भवति ॥

जाग्रन्निद्रान्तपरिज्ञानेन ब्रह्मविद्भवतीत्येतदुक्तम् कठे—

" स्वप्नान्तं जागरितान्तं च उभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥" इति ।

---

[1] अग्निमण्डलानुरूपत्वं· क· [2] सर्वात्माकपूजा· ख·

[3] सम्यग् ज्ञानेन ध्यातृध्यानध्येयरूपत्रिपुटीनिरासात्· (उ)

[4] जाग्रन्निद्रान्तः परि· क·

[5] कृत्स्नब्रह्मवेदनतः ब्रह्मत्वं; अकृत्स्नब्रह्मज्ञानतः ब्रह्मवित्त्वमिति भेदः । (उ)

मन आदिचतुर्दशकरणैः आदित्याद्यनुगृहीतैः शब्दादीन् स्थूलान् विषयान् यदोपलभते, तदा जाग्रदवस्था स्यात् । सर्वेन्द्रियोपरमकाले [1]मनोमात्रेणैव स्वप्नावस्था स्यात् । तत्र साक्षिमात्रात्मनो गमकत्वेन तद्वित् ब्रह्मविदिति [2]सुष्ठूक्तम् । [3]जाग्रदन्ते इन्द्रियविरामे सुषुप्त्यवस्थैव[4] स्यात् । ततः स्वप्नावस्थेति व्यवस्था ।

तथाहि-सोपाधिकस्य नित्यं ब्रह्मैक्यानन्दाभिलाष[5]स्थितिप्राप्त्यै जाग्रदवस्थायां बहिर्मुखोऽपि समालम्बितनिद्रः तूर्णं ब्रह्मलयगतः [6]बहुलीकृतदेहप्रारब्धवशात् तमोऽभिभूतो भवति । अतः सुषुप्तौ तमोरूपपर[7]ब्रह्मणि जीवैक्यं भवति । तेन किञ्चित्कालं सुखेन स्थित्वा स्वान्तर्लीनमनसा स्वप्नं पश्यतीति [8]सिद्धान्तः । स्वप्नान्ते सोपाधिकस्य मनोगोचरत्वं सम्पद्यते । तस्मादुक्तं-'तत्त्वज्ञानान्मुक्ति'रिति ॥

[सुषुप्तिसमाध्योः भेदः]

(७३) सुषुप्तिसमाध्योः मनोलयाविशेषेऽपि महदस्त्युभयोर्भेदः; तमसि लीनत्वात्, मुक्तिहेतुत्वाभावाच्च ।

(७४) समाधौ मृदिततमोविकारस्य तदाकाराकारिताखण्डाकारवृत्त्यात्मकसाक्षिचैतन्ये प्रपञ्चलयः सम्पद्यते । [9]प्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात्, ततो भेदाभावात्, कदाचित् बहिर्गतेऽपि मिथ्यात्व-[10]भावन ॥

---

[1] मनोमात्रेण स्वप्नावस्थे. ग.
[2] सुप्त्यष्टकम्. ग.
[3] जाग्रदन्तेन्द्रिय. ग.
[4] वस्थेव ग.
[5] स्थितिप्राप्त्यैव. क.
[6] गतिबहुली. क. गतिबहुवशीकृत. ग.
[7] ब्रह्मजीवैक्यं. ग.
[8] सिद्धार्थः ग.
[9] तस्यैवोपपादनं प्रपञ्चस्येत्यादिना ।
[10] भानात्. ख.

(७५) [1]सकृद्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरः ब्रह्मवित् [2]तदेव भवति ॥

एवं अवस्थात्रयनियमे विचार्यमाणे सुषुप्तिसमाध्योः न ह्यस्ति भेदः । उभयोः [3]मनोलयतौल्यात् । मनोलय एव मुक्तिरिति [4]यद्युच्येत, तथा न वक्तव्यम् । तत्र तु [5]मनसः सत्त्वात् मुक्तिहेतुत्वाभाव एव ।

[6]तर्हि कोऽत्र मुक्तिहेतुः वक्तव्यः ? —तत्र विशेषोऽयं परिग्राह्यः । [7]परिच्छिन्नस्य [8]मनसः लयः सुषुप्तौ भवति । समाधौ तु [9]मृदितमनसः अपरिच्छिन्नत्वं [10]ईश्वरस्येव भवति । तदाकाराकारितान्तःकरणस्य [11]पूर्णत्वात् । [12]उभयैक्ये प्रपञ्चलयः सम्पद्यते । महाभूतादिप्रपञ्चस्य मनःकल्पितत्वात् । ततः परं [13]भेदगन्धाभावात् मुक्तिरिति दिक् ॥

बाह्याभ्यन्तरयोः अभिमानशून्यवृत्त्या सदानन्दानुभवेन वा यश्चरति सोऽपि मुक्त एव । [14]अज्ञत्वहीनज्ञप्तिं ज्ञप्तिहीनमज्ञत्वं च यो वेद, स तु नित्या-

---

[1] मनस्तत्कार्याभावे तदनुस्यूतचैतन्यस्य यत एकत्वं ततः बहिर्गतेऽपि मनसि तद्विकल्पितप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वभानात् । सर्वप्रकारेण ब्रह्मवित् ब्रह्मैव भवतीत्याह—सकृदिति (उ)

[2] तदैव भवति. क. [3] मनोलयत्वं स्यात्. क. मनोलौल्यात्. ग.

[4] यदुच्यते. ग.

[5] तमसः सत्त्वात्. क.

[6] अतः कोऽत्र. ग. [7] इदं वाक्यं 'ग' पुस्तके नास्ति.

[8] मनोलयः. क. [9] मृदिततमसः, क. यदि तमसः ग.

[10] ईश्वरस्य. क. ईश्वरस्य वा. च. [11] पुण्यत्वात् ग.

[12] उभयोरैक्यं प्रपञ्चलयं च. [13] 'भेद' इति नास्ति ग.

[14] अज्ञत्वहीनज्ञप्तिहीनज्ञभावं च. क.

नित्यार्थविवेकवान् भवति । तद्विवेकसम्पन्नोऽपि अज्ञ इव वर्तते चेत्, स मुक्तिभागेव ॥

[मुक्तिसाधकाः त्यागाः]

(७६) यस्य सङ्कल्पनाशः स्यात् तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥

(७७) तस्मात् [1]भावाभावौ परित्यज्य [2]परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति ।

(७८) [3]पुनः पुनः सर्वावस्थासु ज्ञानज्ञेयौ ध्यानध्येयौ लक्ष्यालक्ष्ये दृश्यादृश्ये चोहापोहादि [4]परित्यज्य जीवन्मुक्तो [5]भवेत् । य एवं वेद ॥

इति द्वितीये ब्राह्मणे तृतीयः खण्डः

---

[6]यस्य सङ्कल्पनाशः स्यात् तस्य भावयोगसिद्धिः, उन्मन्यवस्थापरिपक्वमनस्सिद्धिश्च भवति । यदि [7]सङ्कल्पमात्रे स्थितिलेशः, स एव बन्धहेतुः स्यात् । तस्मात् भावाभावौ परित्यज्य सर्वपरिपूर्ण[8]ज्ञानेन मुक्तो भवति । मुहुर्मुहुः सर्वावस्थासु अकृतप्रयत्नो भूत्वा, [9]ज्ञानज्ञेये [10]ध्यानध्येये लक्ष्यालक्ष्ये

---

[1] सङ्कल्पोऽस्ति नास्तीति तद्भावाभावावित्यर्थः. भावाभावं. ग.

[2] निष्प्रतियोगिकपरमात्मा स्वमात्रमिति ज्ञानाविर्भावेनेति शेषः (उ)

[3] इत्थंभूतज्ञानफलमाह– पुनरिति । स्वावशेषधिया ब्रह्मणि ज्ञातेऽपि स्वातिरिक्तधिया यदि ज्ञानज्ञेयादिवृत्तिरुदेति तदा पुनःपुनरिति । तस्यागाधिकरणं ब्रह्मास्मीति य एवं वेद स विद्वान् जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ (उ)

[4] स्वातिरिक्तधियेति शेषः ।

[5] भवति. ख.

[6] यः स्वसङ्कल्पविकल्प. ग.

[7] सङ्कल्पमात्रोऽपि तल्लेशः क.

[8] ध्यानेन. ग.

[9] ज्ञानज्ञेयौ. क.

[10] ध्यानध्येयौ. क.

दृश्यादृश्ये ऊहापोहादीनि च सर्वाणि परित्यज्य [1]निश्चलचित्तो भूत्वा यस्तु वर्तते स तु जीवन्मुक्तो भवति ॥

इति योगशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः

अथ द्वितीये ब्राह्मणे चतुर्थः खण्डः

[अवस्थापञ्चकम्]

(७९) पञ्चावस्थाः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयतुरीयातीताः ।[2]

इतःपरं पारिभषिकावस्थाः पञ्च ज्ञेयाः, जाग्रत्–स्वप्न–सुषुप्ति-तुरीय-तुरीयातीतभेदात् ।

[प्रवृत्तिमार्गासक्तस्याकाङ्क्षा]

(८०) जाग्रति प्रवृत्तो जीवः प्रवृत्तिमार्गासक्तः पापफलं नरकादि मास्तु [3]शुभकर्मफलं अस्तु, इति स्वर्गफलं काङ्क्षते ।

तल्लक्षणं तु—पापकर्माणि त्यक्त्वा शुभकर्माणि समाचरेत् । एवं वर्तमानस्तु प्रवृत्त इत्युच्यते । स एव जाग्र[4]दवस्थाऽऽप्त इति नाम भजति ।

---

[1] निश्चित्तो भूत्वा. क. निश्चिन्तो. ग.

[2] अत्र- 'नाभिकन्दात् समारभ्य यावध्दृदयगोचरम् । जाग्रद्वृत्तिं विजानीयात् कण्ठस्थं स्वप्नवर्तनम् । सुषुप्तं तालुमध्यस्थं तुर्यं भ्रूमध्यसंस्थितम् । तुर्यातीतं परं ब्रह्म ब्रह्मरन्ध्रे तु लक्षयेत् । जाग्रद्वृत्तिं समारभ्य यावद्ब्रह्मबिलान्तरम् । तत्राऽऽमायं तुरीयः स्यात् तुर्यान्ते विष्णुरुच्यते ॥' इति त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषत्, "केसरे जाग्रदवस्था, कर्णिकायां स्वरूपम्, लिङ्गे सुषुप्तिः, पद्मत्यागे तुरीयम्, यदा हंसे नादो विलीनो भवति तत् तुरीयातीतम्" इ यादि हंसोपानिषच्च अत्रानुसन्धेया ॥

[3] शुभकर्मफल. च. [4] दवस्था इति. ग.

जाग्रदवस्थायामासः संयुक्त इत्यर्थः । प्रवृत्तिमार्गासक्तः प्रवृत्तः पाप–कर्मफल नरकाद्यनुभवो मास्तु, शुभकर्मफस्वर्गाद्यनुभवोऽस्त्विति ।

[निवृत्तिमार्गासक्तस्याकांक्षा]

(८१) [1]स एव स्वीकृतवैराग्यात्, कर्मफलजन्मालं, संसारबन्धन–मलं इति, [2]विमुक्त्यभिमुखनिवृत्तिमार्गप्रवृत्तो भवति[3] ॥

स एव स्वीकृतवैराग्यः कर्मालं जन्मालं संसारबन्धनमलं इति [4]नित्य–मनुचिन्तनपरः [5]सम्यङ्मुक्त्यभिमुखस्सन् निवृत्ताख्यो भवति ॥

[तदाकाङ्क्षानुगुणाः क्रियाः, तत्फलं च]

(८२) स एव संसारतारणाय गुरुमाश्रित्य, [6]कामादि त्यक्त्वा, विहितकर्म [7]आचरन्, साधनचतुष्टयसम्पन्नः, हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रान्तर्लक्ष्यरूपमासाद्य, सुषुप्त्यवस्थायां उक्तब्रह्मानन्द–स्मृतिं लब्ध्वा, एक एवाहमद्वितीयः कश्चित्कालं अज्ञानवृत्त्या विस्मृत [8]जाग्रद्वासनासु फलेन तैजसोऽस्मीति तदुभयनिवृत्त्या प्राज्ञ इदानीमस्मी त्यहमेक एव, [9]स्थानभेदादवस्थाभेदस्य, परं तु न हि मदन्यदिति [10]जातविवेकः,शुध्दाद्वैतब्रह्माऽहमिति भिदागन्धं निरस्य,स्वान्तर्विजृम्भित-

---

[1] एवंस्थितेष्वनेकेषु धन्यः कश्चिदित्यर्थः । एवं स एव. ख.

[2] विमुक्त्यभिमुखः च.

[3] इतः प्रभृति तस्य केवलं कर्मफलायैव जन्म, न तु कर्मकरणायेति भावः ।

[4] नित्यमनुचिन्तापरः क. [5] सम्यग्विमुक्त्यभिमुखः. ग.

[6] परागभावप्रवृत्तिमित्यर्थः । [7] चरन्. क.

[8] जाग्रद्वासनानुफलेन. ख. [9] जाग्रदादिस्थानभेदादित्यर्थः । (उ)

[10] जातिविवेकः ख. ब्रह्मातिरेकेण जायते इति जातिः जन्मादि, तत् न कदापि मेऽस्तीति विवेकः इत्यर्थः ।

भानुमण्डलध्यानतदाकाराकारित [1]परब्रह्माकार[2]मुक्तिमार्गमारूढः परिपक्वो भवति ।

[मनःप्रभावः]

(८३) सङ्कल्पादिकं मनो । बन्धहेतुः तद्विमुक्तं मनः मोक्षाय भवति ।

[निर्विकल्पकवृत्तेः फलम्]

(८४) तद्वान् चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतः विगतप्रपञ्चगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यन् त्यक्ताहङ्कारः 'ब्रह्माऽहमस्मी' ति चिन्तयन् 'इदं सर्वं यदयमात्मा' इति भावयन् कृतकृत्यो भवति ॥

इति द्वितीये ब्राह्मणे चतुर्थःखण्डः

स एव संसारवार्धिप्लवार्थीव जननमरणप्रवाहतरणाय साधनाभिलाषी भक्त्या सदा गुरुसेवानिरतः कामादीन् परित्यज्य विहित[3]कर्माचरन् समाश्रितः मौननिष्ठः शमदमयुतः शुचिर्भूत्वा महाधैर्यवान् योगाभ्यासपरः [4]प्राप्तप्रायणोऽपि स्वर्गसौख्यानुभवी पुनर्भूमिमासाद्य [5]पूर्वाभ्यासबलात्स्वप्नावस्था-[6]हृतयोगफलः [7]स्वप्नबहुलशरत्कालप्राप्त[8]स्वप्नवत् लोकान् अनित्यान् सम्भाव्य हृदयकमलमध्ये भगवत्सत्तामात्रं उत्क्रान्तर्लक्ष्यरूपं अवाप्य सुषुप्त्य[9]वस्थायां

---

[1] परं ब्रह्माकारित. ख. परब्रह्मकारित. ग.

[2] मुक्तिमार्गारूढः. ग.

[3] कर्माचारसमाश्रितः ग.

[4] प्राप्तप्रयाणोऽपि. क.

[5] पूर्वाभ्यासात्. क.

[6] हृत. क.

[7] स्वप्नबाहुल्य. क.

[8] स्वर्लोकान्. ग.

[9] वस्थायां उक्त. क. वस्थया भुक्त. च.

भुक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा 'एक एवाहं [1]न द्वितीयः, कञ्चित् कालं अज्ञानवृत्या विश्वोऽस्मि, जाग्रद्वासना[2]बलेन तैजसोऽस्मि, तदुभय निवृत्त्या प्राज्ञ इदानीमस्मि, अहमेक एव स्थानभेदात् अवस्था[3]भेदवान् स्याम्, परं तु नहि मत्तोऽन्यत्' इति जातविवेकः शुध्दाद्वैतब्रह्माहमिति [4]भिदागन्धं निरस्य स्वान्तर्विजृम्भित भानुमण्डलध्यानात् तदाकाराकारितः पर[5]ब्रह्माभूवमिति मुक्तिमार्गं एवमारूढोऽपि चक्षुर्द्वारा स्वीकृतबाह्यप्रपञ्चलक्षणः [6]स्वहृत्प्रवृत्तिरतो भूत्वा [7]चित्ररूप इव विगतप्रापञ्चिकगन्धः सर्वं जगदात्मत्वेन पश्यन् क्षमासत्य-शौचान्वितो वर्तते ॥

इति योगशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः

अथ द्वितीये ब्राह्मणे पञ्चमः खण्डः

[निर्विकल्पसमाधिमहिमा]

(८५) सर्वपरिपूर्णतुरीयातीत[8]ब्रह्मभूतो योगी भवति। तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति। सर्वलोकस्तुति[9]पात्र[10]सर्वदेशसञ्चारशीलः [11]परमात्म-

---

[1] अद्वितीयः ग.
[2] ऽनुफलेन. ग
[3] भेदृदृष्टिः स्यात् ग.
[4] भिदाग्रन्थिं. ग.
[5] ब्रह्माभूदिति. ग.
[6] स्वहृत्प्रवृत्तो भूत्वा. क.
[7] चित्तरूपमिव. क.
[8] ब्रह्मभूतयोगी. ग.
[9] पात्रं ख. पात्रः ग.
[10] सर्वलोक. ख.

[11] चिदाकाशे मनोविलयं कृत्वेत्यर्थः। तादृशमनोलयाधिकारणे शुद्धाद्वैते ब्रह्मणि निर्विकल्पसमाधिमापन्नः तदनवरतानुसन्धानात् ब्रह्मविद्वरो भवतीत्यर्थः। तदा जडताप्रयुक्तजाग्रदाद्यवस्थाऽभावात्। (उ)

गगने बिन्दुं निक्षिप्य शुध्दाद्वैताजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्राऽखण्डानन्दपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो भवति ।

(८६) तदानन्दसमुद्रमग्नाः योगिनः भवन्ति । तदपेक्षया इन्द्रादयः स्वरूपानन्दाः ।

(८७) एवं प्राप्तानन्दः परमयोगी भवतीत्युपनिषत् ॥ [1]

इति द्वितीये ब्राह्मणे पञ्चमः खण्डः

द्वितीयं च ब्राह्मणम्

---

[1] अथेदानीं निष्प्रपञ्चाखण्डपरंज्योतिर्भावनानपेक्षं भ्रूमध्याद्याधारज्योतिर्निष्ठामात्रेण अखण्डं स्वयमेव प्राप्येत इत्यादि वदतां खण्डयोगिनां उत्साहभङ्गकारी द्वितीयं ब्राह्मणमारभ्यते ।

नन्विहापि "बाह्याभ्यन्तरलक्ष्य एव जगल्लीन"मिति, "तन्नादबिन्दुकलातीत"मिति, "अखण्डमण्डल" मिति चैवमादिवाक्यैः अखण्डब्रह्मणः पृथक् भावनीयत्वं नावगम्यते । अमादिदृष्टित्रयं च खण्डयोगविषयकमेव प्रसिद्धम् । अखण्डयोगस्य ब्रह्मात्मैक्यानुभूतिस्वरूपत्वेन आरूढविषयतया अभ्यासविषयत्वाभावेन दृष्टित्रयाद्यनुपपत्तेः इति चेत्-नायं दोषः । अखण्डयोगेषु च त्रिविधेषु दृश्यानुविद्ध-शब्दानुविद्ध-निर्विकल्पाख्येषु समाधिषु दृष्टित्रयस्य क्रमेणोक्तत्वात् । ते ह्येते समाधयः ब्रह्मात्मैक्यार्थकाः इत्यसकृदवोचाम ।

न च खण्डयोगिनःअखण्डयोगाभ्यासं विना स्वयमेवाखण्डानुभवो भवितुमर्हति । भावनानुरूपत्वात् इत्यप्यसकृदवोचाम । "ज्ञानप्लवाधिरूढेन ज्ञेय"मित्युक्त्या च अखण्डज्ञानपूर्वकाखण्डयोग एव विवक्षितः अवगम्यते । बाह्यमाभ्यन्तरं च लक्ष्यं यस्मिन् तत् अखण्डं ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या च न खण्डलक्ष्ययोगस्यावकाशोऽस्ति । तस्याखण्ब्रह्मणो मध्ये जगल्लयादिकं च न्याय्यम् । नादबिन्दुकलातीतत्वं च अखण्डब्रह्मण एवोपपन्नम् । खण्डस्य तत्तदंशत्वेन अमुख्यत्वात् । सोमसूर्याग्निमण्डलानि तु पूर्ववासनया शब्दानुविद्धसमाधिकालेषु क्वचित्क्वचिद्भवन्त्येव ।

अपि च "दिवारात्र्यतीतो भूत्वा सर्वपरिपूर्णज्ञानेन उन्मन्यवस्थावशेन ब्रह्मैक्यं भवति"। "उन्मन्या अमनस्कं भवति" इत्यादिवाक्यैः अखण्डब्रह्मात्मैक्यानुभवार्थकस्य तादृशध्यानयोगस्य अवगम्यमानत्वात् नावान्तराभ्यासगोचरस्य षण्मुखीकरणादिजनितखण्डयोगस्य कथंचिदपि प्रधान्यं स्यात्। 'किंचैवं त्रिपुट्यां निरस्तायां' इत्यादिवाक्यानि बहुविस्तरेण व्याख्यातुं कुतूहलिनो भवामः, परमरहस्यानां विविक्षितानामर्थानां अभिहितत्वात्। तथापि अवलोकयतां सौकर्यं विचिन्त्य संगृह्यते।

ननु अखण्डं ब्रह्मापि शनैः शनैरेव भाननीयत्वात् तद्ध्यानाभ्यासिनः शब्दानुविद्ध समाधिमतोऽपि खण्डंखण्डमेव प्रतीयेतेति चेन्न। सुसंस्कृतान्तःकरणस्यास्य महायोगिनः सकृदुल्लेखमात्रेण अखण्डब्रह्मप्रत्ययदर्शनात्। तथा चाह–'सकृद्विभातसदानन्दानुभवैकगोचरः ब्रह्मवित् तदेव भवति' इति। श्रवणमननसुसंस्कारवर्जितान्तःकरणेन हि अखण्डं ब्रह्मापि मन्दं मन्दं स्वल्पस्वल्पावकाशात्मना भाव्येत। सुसंकृतान्तःकरणस्तु ब्रह्माभ्यासधुरीणः साधकोत्तमः अनेकब्रह्माण्डाधिष्ठानं अखण्डचिदाकाशं सकृत् स्मरणेन एकधा समुत्थाप्य तत्र निरङ्कुशां कुर्यादेव।

अपि च–'तस्मात् भावाभावौ परित्यज्य परमात्मध्यानेन मुक्तो भवति' इत्युक्तम्। न च वाक्यार्थश्रवणमननरहितस्य लक्ष्यार्थदर्शनमात्रवतः भावाभावात्मकप्रपञ्चाविद्ययोः त्यागः कथंचिदपि सेत्स्यति। नापि तत्त्यागासिद्धौ परमात्मध्यानं भवितुमर्हति। हिरण्यनिधेः भूम्येव परमात्मनः ताभ्यां प्रच्छन्नत्वात्।

ननु ऊहापोहादि परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवतीत्ययुक्तम्। जीवन्मुक्तस्य मौढ्यप्रसङ्गात् इति चेत्-नैष दोषः। ऊहापोहादेरपि स्थूलादिभेदेन चातुर्विध्यात्। तत्र लौकिकवैदिकौपनिषद्स्वानुभवीयेषु तुरीयमात्रोहापोहवतः ब्रह्मविद्वरीयस्त्वात्। न च स्थूलं लौकिकं नष्टं स्यात्। विशेषाभावेऽपि यथापूर्वमवस्थानोपपत्तेः। कथं तर्हि 'सुषुप्त्यवस्थायां उक्तब्रह्मानन्दस्मृतिं लब्ध्वा' इत्युच्यते ? तस्यां हि सर्ववृत्तिविलोपेन मृततुल्योऽस्ति। अत्रोच्यते- ब्रह्मविद्वि जाग्रदवस्थायां केवलब्रह्मनिष्ठावान् भवति। तद्वरः स्वप्ने च किंचित् कालं तथा स्यात्। तद्वरीयांस्तु सुषुप्तावपि ब्रह्मानन्दस्मृतिं अखण्डाकारवृत्तिं लभते इत्यर्थः। तदुभयनिवृत्त्या 'प्राज्ञः इदानीमस्मि' इत्येषा हि प्रज्ञा सामान्यसुपुप्तस्य क्वचिदप्यभिलाप्यते। अतः इयं सुषुप्त्यवस्था ब्रह्मविद्वरीयस्येव मन्तव्या।

चक्षुरादिबाह्यप्रपञ्चोपरतः विगतसूक्ष्मप्रपञ्चगन्धः सर्वं जगत् आत्मत्वेन यः पश्यति सः दृश्यानुविद्धसमाध्यारूढः। त्यक्ताहङ्कारः ब्रह्मास्मीति यः चिन्तयति सः

स एव त्यक्ताहङ्कारः 'प्राज्ञातीतं अशेष[1]भूतोत्पत्तिकारणं ब्रह्माहं, इदं [2]मज्ज मलयमेव' इति विवेकेन [3]वर्तते । स एव समुद्र[4]निमग्नपरिपूरितघटवत् ध्वस्तघटनिष्ठाकाशवत् जीवपरैक्यं [5]कृत्वा सर्वपरिपूर्णः तुरीयातीतब्रह्मीभूतः योगी विराजते । तं ब्रह्मेति गोविन्दः इति परमशिवः इति च स्तुवन्ति ।

सर्वलोकस्तुतिपात्रं [6]सर्वदेशसञ्चारशीलः कृतार्थफलेन दत्तात्रेयादिवत् विराजते । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन योगाभ्यासं कुरु ।

शब्दानुविद्धसमाध्यारूढः । इदं सर्वं यदयमात्मा इति भावयन् यः कृतकृत्यो भवति सः निर्विकल्पकसमाध्यारूढः । सहजसमाध्यनुभवेन सर्वपरिपूर्णतुर्यातीतब्रह्मभूतो योगी ज्ञानयोगिश्रेष्ठो भवति । तं ब्रह्मेति स्तुवन्ति । कथं 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुत्यन्तरे सति स्तुतिमात्रयोग्यत्वं ? इति चेन्नायं दोषः । निष्प्रतियोगिकब्रह्मतायाः प्रारब्धदेहपातानन्तरं उपलप्स्यामानायाः अपि इदानीमेवोपलब्धत्ववचनस्य औपचारिकत्वात् । कथं तर्हि जीवन्मुक्तिर्भवति ? सङ्ग्रहेण वक्तव्यमित्यपेक्षायामाह-सर्वदेश-सञ्चारशीलः परमात्मगगने बिन्दुं निक्षिप्य शुद्धाद्वैताजाड्यसहजामनस्कयोगनिद्राखण्डपदानुवृत्त्या जीवन्मुक्तो भवतीति । अत्र सर्वदेशसञ्चारशब्देन यतयो ग्रामैकरात्रं वासं मन्यन्ते, तदसत् । सर्वप्रपञ्चावकाशप्रदपरमात्मप्रदेशे एव सञ्चारः सर्वगतचिदा-काशानुसन्धानमित्यर्थः । स एव शीलं यस्य सः परमात्मगगने ज्योतिर्मयमहाकाशे बिन्दुं कूटस्थं प्रत्यगात्मानं निक्षिप्य, परमात्माभेदं निदिध्यासनेन प्रापय्य, शुद्धाद्वैतत्वादिलक्षणतत्तादृशपरमपदानुवृत्त्या सर्वावस्थासु च सर्वदा सहजानुभवेन जीवन्मुक्तो भवति । ब्रह्मविदामपीन्द्रादीनां सुखसंज्ञकविषयदुःखाधिक्यात् ब्रह्मानन्द-समुद्रमग्नयोग्यपेक्षया स्वल्पानन्दत्वं युक्तमेवोक्तम् ॥ (भा)

1 भूतवृत्ति· ग.
2 अजं अलयमेव· ग.
3 यो वर्तते स एव क·
4 निमज्जत्पुरवत् ग.
5 कृतसर्वं ख.
6 सर्वसञ्चार ग·

[1]तुरीयातीतं आनन्दं स्वीकृत्य सर्वावस्थाः परित्यज्य संन्यस्तसर्वकार्यः सम्यग्दृढयोगनिष्ठः परमात्मनि गगने बिन्दुं निक्षिप्य शुध्दाद्वैतसामरस्यं कुर्यात् इति योगशास्त्रोपदिष्टं अमनस्कविधानं [2]कुरु ।

एवं उन्मनी मनोन्मनी सहजामनस्कं अजाड्यनिद्रा योगनिद्रा [3]अनन्ताखण्डानन्दः इति च पर्यायपदानुवृत्या राजयोगस्य विदितानि नामानि भवन्ति ॥

एवं कृतामनस्कसौख्यं अपरिमितं [4]अत्यद्भुतं अक्षरं भवति । तदानन्द-समुद्रमग्ना महायोगिनः सन्ति । तदानन्दापेक्षया सर्वानन्दाः [5]स्वल्पा इव भवन्ति । [6]'स एको ब्रह्मणः आनन्दः' इति श्रुतेः । एवं प्राप्तानन्दः परमयोगी [7]भवति ॥

इति योगशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः ।

अथ तृतीये ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

[अमनस्कस्वरूपप्रश्नः]

(८८) याज्ञवल्क्यो महामुनिः मण्डलपुरुषं पप्रच्छ– "स्वामिन्! अमनस्कलक्षणं उक्तमपि विस्मृतम् । पुनः तल्लक्षणं ब्रूहि" इति । तथेति मण्डलपुरुषोऽब्रवीत् ।

---

1 तुरीयातीतस्वीकृतमहानन्दः स्वीकृतसर्व. ग.

2 'कुरु' इति नास्ति. ग.

3 तज्ज्ञानन्दोऽखण्डानन्दः ग.

4 अत्यन्तं क.

5 द्वययुताः भवन्ति ग.

6 तैत्तिरीयोपनिषत् 2. 8.

7 भव. क.

[शाम्भवीसंयुतामनस्कस्वरूपमहिमा]

(८९) [1]इदममनस्कं [2]अतिरहस्यम्। यद्ज्ञानेन कृतार्थो भवति। तत् नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितम्। परमात्मदृष्ट्या तत्प्रत्यय-लक्ष्याणि दृष्ट्वा तदनु सर्वेशं अप्रमेयं अजं शिवं परकाशं निरालम्बं अद्वयं ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनां[3] एकलक्ष्यं सर्वकारणं [4]परब्रह्म आत्मन्येव पश्यमानः [5]गुहाविहरणमेवं निश्चयेन ज्ञात्वा भावाभावादिद्वन्द्वातीतः संविदितमनोन्म[6]न्यनुभवः[7] तदनन्तरं अखिलेन्द्रियक्षयवशात् अमनस्कसुखब्रह्मानन्दसमुद्रे मनःप्रवाहयोगरूपं निवातस्थितदीपवत् अचलं परं ब्रह्म प्राप्नोति।

(९०) ततः शुष्कवृक्षवत् [8]मूर्छानिद्रामयनिश्वासोछ्वासा-भावात् नष्टद्वन्द्वः सदा अचञ्चलगात्रः परमशान्तिं स्वीकृत्य, मनः प्रचारशून्यं परमात्मनि लीनं भवति।

(९१) [9]पयस्स्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे मनोनाशं भवति, तदेव अमनस्कम्॥

---

[1] इदममनस्कलक्षणं. ग.

[2] मनो यत्र विलियते अमनीभावमेति तत् अमनस्कम् (उ)

[3] तृतीयार्थे षष्ठी। तैः सर्वात्मैक्यधिया लक्षितत्वात्। (उ)

[4] परं ब्रह्म, ख.

[5] बुद्धिगुहेत्यर्थः। तत्र प्रत्यग्रूपेण विहरणात्। (उ)

[6] न्यवस्थः ग.

[7] मनः यत्र उन्मनीभावं निस्सङ्कल्पतां एति तादृशं ब्रह्मास्मीत्यनुभवः मनोन्मन्यनुभवः (उ)

[8] प्राणान्तःकरणसरूपविलयः मूर्छानिद्रावस्थेत्यर्थः। तद्विकारनिःश्वासोच्छ्वास-कामसङ्कल्पादिव्यापृत्यभावात् इत्यर्थः। (उ)

[9] समाधिस्थयोगिनः इन्द्रियग्रामे सत्यपि मनोनाशे दृष्टान्तमाह – पय इत्यादि। (उ)

एवमुपदिष्टः प्राकृतः पुनरिदमवादीत् । स्वामिन् ! [1]अमनस्कलक्षणमिदानीं श्रुतमपि [2]विस्मृतमिव भाति । तद्व्याख्याय पुनर्वक्तव्य[3]मिति । तथा प्रार्थितः परमयोगी [4]शिष्यं प्रत्यब्रवीत् ।

[5]अथैतदत्यन्तरहस्यं शृणु । सद्यः कृतार्थो भवसि । नित्यं शाम्भवीमुद्रान्वितः पूर्वोक्तप्रकारेण परमात्मदृष्ट्या प्रत्ययानि लक्ष्याणि दृष्ट्वा दृश्यहीनः पूर्वपुण्य[6]तपोदृष्टप्रत्ययानि शून्यान्यनुभाव्य [7]सर्वत्र एकं अप्रमेयं [8]अजं शिवं परमाकाशं सर्वकारणं परं ब्रह्म [9]आत्मत्वेनैव [10]पश्यन् , मनोगुहाविहरण[11]शीलं एवं निश्चयेन ज्ञात्वा, भावाभावौ स्वप्नास्वप्नौ निद्रानिद्रे इत्यादि द्वन्द्वातीतः सन् विदितमनोन्मन्य[12]नुभवानन्तरं अखिलेन्द्रिय[13]जयवशात् अमनस्कसुखं ब्रह्मानन्दसमुद्रे [14]मनःप्रवाहयोगरूपं लब्ध्वा, ततः परं निवातस्थितदीपवदचलं ब्रह्म प्राप्स्यसि । ततः परं त्वं शुष्ककाष्ठवत् मूर्छानिद्रामयनिःश्वासो[15]च्छ्वासाभावात् नष्टद्वन्द्वः सदा अचञ्चलगात्रः शान्तिं स्वीकृत्य [16]स्थितो भवसि ।

तदा तव मनः प्रचारशून्यं परमात्मनि लीनं भवति । [17]पयःस्रावानन्तरं धेनुस्तनक्षीरमिव सर्वेन्द्रियवर्गे परिनष्टे मनोनाशमङ्गीकुरुष्व । तदेवामनस्कमिति ॥

---

[1] अमनस्कं श्रुतमपि. क. [2] विस्मृतमिति प्रार्थितः ग.
[3] मितिप्रार्थितः क. [4] शिष्यवरं. ग.
[5] अद्वैतमत्यन्त. क. अप्येतदत्यन्त. ग.
[6] तमोदृष्ट. ग. [7] तदनु सर्वेश्वरमप्र. क.
[8] अयं. ग. [9] आत्मन्येव पश्यन्. ग.
[10] पश्यमानो गुहा. क. [11] शीलतैव निश्चय इति ज्ञात्वा. क.
[12] नुभवस्थः तदनन्तरं [13] क्षय. ग.
[14] मग्नः. ग. [15] च्छ्वासभावाभावादिनष्टः क. [16] स्थिरो. ग.
[17] स्रावनानन्तरं. क.

[अमनस्काभ्यासस्य कृतकृत्यताहेतुत्वम्]

(९२) [1]तदनु नित्यशुध्दः परमात्माऽहमेवेति तत्त्वमसीत्युपदेशेन त्वमेवाहं अहमेव त्वं इति [2]तारकयोगमार्गेण अखण्डानन्दपूर्णः कृतार्थो भवति ॥

इति तृतीये ब्राह्मणे प्रथमः खण्डः

तदनु 'यदा नित्यानन्दः सच्चिदानन्दरूपः परमात्माऽहमेव त्वं स्वीकृतगुरुमार्गोऽसि, तदा [3]अहमेव त्वं, त्वमेवाहं' इति निजकरं शिष्यशिरसि निक्षिप्य, सम्यग् ज्ञात्वा 'तत्त्वमसीति' त्रिवारमुपदिश्य, 'पश्य, तारकयोगमार्गेण ब्रह्म,' इति समुपदिष्टः प्राकृतः, परमयोगिनं इदमाह—

[4] "अहं ब्रह्मास्मि" "इति, [5]अयमात्मा ब्रह्म" इति, [6]नेह नानाऽस्ति किञ्चन" इति च ॥

इति योगशास्त्रे नवमोऽध्यायः

---

[1] यदि कदाचित् तन्मनः विरूपलयमप्राप्य सरूपलयमेवैत्य बहिर्निस्सरति तदनु इत्यर्थः (उ)

[2] यदि करणग्रामविरूपविलयमेव भजति तदेत्यर्थः (उ)

[3] "उन्नदेन्नदावियुं एन्नदुन्नदावियुं इन्नवण्णमे निन्राय् एन्रुरैक्कवल्लेने" इति इममेवार्थं पराङ्कुशा अपि अन्वगृह्णन्. (तिरु. 4.3.8.)

[4] बृह. 3. 4. 10. [5] बृह. 4. 5. 19.

[6] बृह. 6. 4. 19.

अथ तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

[उन्मन्यवस्थामहिमा]

(९३) परिपूर्णपरमाकाशमग्नमनाः प्राप्तोन्मन्यवस्थः संन्यस्त-सर्वेन्द्रियवर्गः अनेकजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपक्वकैवल्यफलः अखण्डानन्द-निरस्तसर्वक्लेशकश्मलः ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति ॥

(९४) त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वात् परमात्मनः ।
इत्युच्चरन् समालिङ्ग्य [1]शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥

इति तृतीये ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः

एवमुच्चरन्, अखण्डानन्दपरिपूर्णब्रह्म पश्यन्, गुरुमभिवाद्य 'कृतार्थोऽस्मि भवत्कटाक्षात्' इति वदन् [2]ततः पूर्णाकाशपरायत्तमानसः [3]त्यक्तप्रापञ्चिकः प्राकृतः प्राप्तोन्मनीफलः संन्यस्तसर्वेन्द्रियवर्गः परब्रह्मणि गुरूपदिष्टमनोलयमभिनीय,[4] मर्यादाशून्यानन्दसुखमनु[5]भूय, चिरात् अनेक-[6]जन्मतपःफलात् मोक्षभागभवत् ।

एवमखण्डानन्दानुभवनिरस्तसर्वक्लेशं आश्रितमिदमाह योगिराट्—
'त्वमेवाहं न भेदोऽस्ति पूर्णत्वान् परमात्मनः ।' इति ।
इत्युच्चरन् समालिङ्ग्य शिष्यं ज्ञप्तिमनीनयत् ॥

---

[1] याज्ञवल्क्यं स्वीयां ब्रह्मैवास्मीति प्रज्ञां अनीनयदित्यर्थः (उ)

[2] पुनः पुनः पूर्णा॰ क.

[3] त्यक्तप्राकृतिकः॰ ग॰ त्यक्तप्राकृतप्राप्तोन्मनीफलः घ॰

[4] अभितः आत्मनि सम्पाद्येत्यर्थः [5] भाव्य॰ ग॰ [6] जन्मान्तरतपः ख.

बाह्याभ्यन्तरतौल्येन शुक्लतेजोमयं शिवम् ।
योगदृष्ट्या सदा पश्यन् ननाम गुण[1]सत्तमः ॥ [2]

[इति योगशास्त्रे दशमोऽध्यायः]

अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्

[व्योमपञ्चकविवरणम्]

(९५) अथ ह याज्ञवल्क्यो मण्डलपुरुषं पप्रच्छ—व्योमपञ्चकलक्षणं विस्तरेणानुब्रूहीति ।

(९६) सहोवाच—आकाशं, पराकाशं, महाकाशं, सूर्याकाशं, परमाकाशं, इति पञ्च भवन्ति ।

(९७) [3]बाह्याभ्यन्तरमन्धकारमयं आकाशम् ।

(९८) [4]बाह्याभ्यन्तरे कालानलसदृशं पराकाशम् ।

(९९) [5]सबाह्याभ्यन्तरे अपरिमितद्युतिनिभं तत्त्वं महाकाशम् ।

---

[1] सत्तमम्. क.

[2] इह तृतीये ब्राह्मणे यदुक्तं, सर्वेन्द्रियवर्गे परं नष्टे मनोनाशः भवति, तदेवामनस्कमिति, एष मनोनाशः औपचारिकः मन्तव्यः । न तु गौणोऽपि । कुतः ? तदन्वित्यारभ्य तत्त्वमस्याद्युपदेशस्य तदुत्तरकालीनतारकयोगमार्गेण अखण्डानन्दपूर्णतायाः जीवन्मुक्तोपलभ्यमानत्वेन गौणमनोनाशस्य सरूपमनोनाशसंज्ञकस्योपपन्नत्वात् । यस्तु तदन्तरमुक्तः परिपूर्णपरमाकाशमग्नमनाः इत्यादिलक्षणः निरस्तसर्वक्लेशकश्मलः उच्यते, तस्यैव विरूपमनोनाशसंभवात् मुख्यमनोनाशसिद्धिः । एवं उपदिशन् मण्डलपुरुषः शिष्यं याज्ञवल्क्यं आलिङ्ग्य ज्ञप्तिमखण्डबोधमनीनयत् ॥ (भा)

[3] सबाह्या. ख. [4] सबाह्या. ख. [5] बाह्या. च.

(१००) सबाह्याभ्यन्तरे सूर्यनिभं सूर्याकाशम् ।

(१०१) अनिर्वचनीयज्योतिः सर्वव्यापकं निरतिशयानन्द-लक्षणं परमाकाशम् ।[1]

(१०२) एवं [2]तत्तल्लक्ष्यदर्शनात् [3]तत्तद्रूपो भवति ॥

एवं विदितब्रह्मानन्दमपि शिष्यं उपाधिं कृत्वा लोकानुग्रहाय योगिराट् इदमब्रवीत् ।

शृणु सावधनेन शिष्यवर ! तस्मात् तव 'कर्म किञ्चिदपि [4]दुःखकरं भवति नैष्कर्म्यं सुखावहम्' इत्यर्थात् सिध्दं भवति । दृढतर[5]योगाभ्यासेन तत्कर्म [6]नौतारितपथिकवत् अष्टाङ्गं निर्वृत्तं स्यात् । अतो योगा[7]भिलाषी धैर्येण सर्वातिगं ब्रह्म ध्यायेत् । [8]अभ्यासेन सगुणं वा यदि निष्कलं वा भवति । तेन कर्मत्यागः आवश्यकः, [9]आभ्यन्तरबाह्यैकीकरणप्रवृत्तेः तेन प्रयोजनाभावात् । कर्माणि अनन्तानन्त[10]जन्मप्रदानि, इदानीं तत्तज्जन्मसञ्चितादिभेदा[11]दतिदृढानि

---

[1] जडभूतिः, जडभूतिग्रासमोहभूतिः, जडमोहभूतिग्रासलीलाविभूतिः जडादि क्रमेण भूतित्रयग्रासनित्यभूतिः, सर्वभूतिव्यापकं तद्गतहेयांशापह्नवसिध्दं चेति क्रमेण पञ्चाकाशानां स्वरूपाणि· (उ)

'षट्चक्रं षोडशाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् । स्वदेहे यो न जानति तस्य सिद्धिः कथं भवेत् ॥' योगचूडामण्युपनिषत् ।

[2] अन्तर्लक्ष्य ग· अतर्लक्ष्यमर्दनात् घ·

[3] तद्रूपो· ख· [4] दुष्करं· क·

[5] योगाभ्यासेन तत्कर्म नौस्तारिततीरस्थपथिक. क. योगाभ्यासे तत्कर्म नौवारिकपथिक· च·

[6] दौवारिकतिरस्कृतपथिकवत् नष्टांशं निवृत्तं ग.

[7] भिलाषः· ग· [8] अभ्यासे सगुणं ग.

[9] किङ्करणप्रवृत्तेः· घ· [10] जन्मफलानि· क·

[11] दतिदृढादिगुणयोगदनुचितानि परित्यक्तुमिति कल्पनायां तन्निरासः एवं भवति· ग·

परित्यक्तुमतिदृढास्पदगुणयोगादनुचितानि ममेत्यतिकल्पना । यतः[1]तन्निरायासतया एवैवंविधानात्। रात्रौ नष्टकलादिने अत्यन्तगाढान्धकारेण जगति व्याप्तेऽपि आदित्यो[2]दयात् तत्सर्वं सकारणमपि अनवशिष्टं भवति खलु ॥

[राजयोगसिद्धिहेतवः]

(१०३) [3]नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् ।
सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥[4]

इति चतुर्थं ब्राह्मणम्

---

[5]यत एवं तस्मात् योगाभ्यासेनैव मार्ताण्डोदये पिण्डाण्डे विदिते [6]च सति, सृष्ट्यादिवर्तमानपर्यन्तं जन्मान्तरसर्वकर्मध्वंसः स्यादेव । तस्मात् निष्क्रियः परमयोगी सर्वविधप्रकृतिबन्धमुक्तः सुखी भवति ॥

इति योगशास्त्रे एकादशोध्यायः ।

---

[1] तन्निरायासत एव. क. तन्निरासार्थमेवं. च.

[2] दयात्सर्वं. क. दयात् परं. च.

[3] राजयोगसर्वस्वं क्रोडीकृत्य उपसंहरति-नवेति । मूलाधारादिषट्चक्रं तालवाकाशभूचक्रत्रयं चेति नवचक्रं, अतर्बाह्यमध्यभेदेन त्रिविधं लक्ष्यं, अनुपदोक्त व्योमपञ्चकं च यो न जानाति सः केवलग्रन्थार्थज्ञानमात्रात् नाममात्रतो योगी । न वस्तुतः ॥ (उ)

[4] अथेह तुरीये ब्राह्मणे यदुक्तं "नवचक्रं षडाधारं त्रिलक्ष्यं व्योमपञ्चकम् । सम्यगेतन्न जानाति स योगी नामतो भवेत् ॥" इति, अत्र त्रयोविंशतितत्त्वानि ज्ञेयान्युच्यन्ते । वयं तु पञ्चमाकाशमात्रं ज्ञेयं, तन्मात्रेण कृतार्थः स्यादिति ब्रूमः । तर्हि नामत एव योगी स्यादिति चेन्न । एतद्ज्ञानस्य परमसिद्धान्तानुभूतिस्वरूपत्वात् यद्यपि नवचक्रादिज्ञानं पूर्वसाधनत्वात् सम्पादनीयमेव । तथापि उक्तपरमाकाशप्राप्तिपर्यन्ताभ्यासं विना पूर्वसाधननिष्ठामात्रेण कृतकृत्यत्वाभिमानिनां योगिनामेव प्राचुर्येण लोके दृश्यमानत्वात् तत्प्रतिषेधार्थं एवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ (आ)

[5] एवं योगाभ्यासे. क. [6] 'च सति' इति नास्ति क.

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम्

[मनोलयाभ्यासविधिः]

(१०४) [1]सविषयं मनो बन्धाय । निर्विषयं मुक्तये भवति

(१०५) अतः सर्वं [2]जगत् चित्तगोचरं, [3]तदेव चित्तं [4]निराश्रयं [5]मनोन्मन्यवस्थापक्वं लययोग्यं भवति ।

(१०६) तल्लयं परिपूर्णे मयि समभ्यसेत् ।

(१०७) मनोलयकारणमप्यहमेव ।

[परमपदस्वरूपम्]

(१०८) [8]अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिः ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥

(१०९) यन्मनः त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥

सविषयमेव चित्तं बन्धाय, निर्विषयं मुक्त्यै भवति । अतः सर्वं जगच्चित्तगोचरं, तदेव चित्तं निराश्रयं मनोन्मन्यवस्थापरिपक्वं मनोलय[9]योगं सम्पाद्य, तन्म[10]नोलयं भगवति परिपूर्णे समभ्यसेत् ।

---

[1] विषयसङ्गासङ्गावेव बन्धमोक्षहेतू इति यावत् ।

[2] 'जगत्' इति नास्ति. ख.

[3] योगाभ्यासतः शुद्धतामापन्नम् ।

[4] विषयसम्बन्धशून्यम् । [5] उन्मन्यवस्था. ख.

[6] लयाधिकरणनिर्देशः तल्लयमित्यादिना । [7] कारणमहमेव. ख.

[8] अनाहतभवनादान्तर्गतप्रत्यग्ज्योतिर्विकल्पितं स्वातिरिक्तसृष्टिस्थितिनाशनिवर्तकं मनो यत्र विलीयते तत् लयाधिकरणं परमार्थदृष्ट्या निरधिकरणवैष्णवपदरूपेणावशिष्यते इत्यर्थः (उ)

[9] योग्यम्. क. [10] नोलयः भवति. ग.

मनोलयकारणं [1]विष्णुनोक्तं उत्तरगीतायाम्—
"अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः ।
ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिः ज्योतिरन्तर्गतं मनः ॥
यन्मनः त्रिजगत्सृष्टिस्थितिव्यसनकर्मकृत् ।
तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥" इति ॥

[अमनस्कयोगिवृत्तिः]

(११०) [2]तल्लयात् शुद्धाद्वैतसिद्धिः भेदाभावात् ।

(१११) एतदेव [3]परमं तत्त्वम्

(११२) [4]स तज्ज्ञः बालोन्मत्तपिशाचवत् जडवृत्त्या लोकमाचरेत् ।[5]

तन्मनोलयानन्तरं शुद्धाद्वैतसिध्दिर्भवति, तदानीं भेदगन्धाभावात् । एतत्परमतत्त्वं गोप्यं कर्तुं परमयोगिनः बालोन्मत्तपिशाचवत् स्वरूपं जडवृत्त्या समाच्छाद्य वर्तन्ते । पूर्वयुगकालजाः ऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेय-रैवतकप्रभृतयः [6]अव्यक्तलिङ्गाः [7]अव्यक्ताचाराः उन्मत्तवदाचरन्तीति श्रुतेः । निश्रेयसफललाभभाक् योगी [8]गुह्यै रागादिभ्यो [9]निवृत्तः निवृत्तप्रकृतिरपि बद्धनादिप्रकृतिबद्ध इव संलक्ष्यते । तस्मात् सर्वयोगिश्रेष्ठः अमनस्कयोगी इति सिध्दान्तः ॥

---

[1] विष्णुरित्युक्तं . ग.

[2] यन्मनः द्वैतहेतुः तल्लयात् । तदा प्रत्यक्परयोः भेदाभावात् इति भावः ।

[3] परमतत्त्वम्. क.

[4] 'स' इति नास्ति. ग.

[5] ख्यात्यादिप्रयोजनस्यानपेक्षितत्वात् ।

[6] व्यक्त. ग.

[7] व्यक्ता. ग.

[8] वैराग्यादिभ्यो निवृत्तप्रवृत्तिरपि. क.

[9] निवृत्तिप्र. च.

[अमनस्काभ्यासफलम्]

(११३) एवममनस्काभ्यासेनैव [1]नित्यतृप्तिः [2]अल्पमूत्रपुरीष-मितभोजनदृढाङ्गाजाड्यनिद्राः दृग्वायुचलनाभावः [3]ब्रह्मदर्शनजातसुखस्वरूपसिद्धिश्च भवति ।

तदृशयोगिभिः तैलाभ्यङ्गघृतपानादि, [4]स्वेदनिरासार्थं मर्दनं च न कर्तव्यम्, अमनास्काभ्यासेनैव सौकुमार्यादिदेहफलसिद्धेः लाभात् । अमनस्काभ्यासो हि दिव्यौषधं भवति । तेन सर्वसिद्धिः, यतो [5]राजयोगसिद्धिः नित्यतृप्तिश्च अल्पमूत्रपुरीषनिस्सरणं मितभोजनं दृढाङ्गत्वं इत्यादि शुभफलानि च सम्भवन्ति । दृग्वायुचलनाभावश्च । तेन च निरन्तरं ब्रह्मदर्शनजातं परमसुखं अद्भुतं प्राप्य न कुतश्चन बिभेति ॥

[6]एवं सिध्दाद्यासनादिभ्यः स्वमूलादिबन्धेभ्यः प्राणवायुनिरोधात् विषयेन्द्रियनिग्रहध्यानदृग्दृश्यविवेकाच्च, एभ्यो नियमेभ्यः अतिक्रमितशुद्धाद्वैत मार्गावलम्बी परमयोगी सदानन्दः सर्वसिद्धिभाक् अमनस्कविधानेन प्रतिदिनं क्षणमात्रं वा [7]कालक्षेपाय अनुभवं प्राप्नोति ॥

[एवंविधसमाधिसिद्धमहिमा]

(११४) एवं चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणोऽसौ संन्यासी [8]परमहंसोऽवधूतो [9]भवति ।

---

[1] निर्विकल्पकसमाध्यारूढस्य अतृप्तिहेतुवृत्त्यनुदयात् ।

[2] समाधितो व्युत्थानेऽपि केवलकुम्भकतो मूत्रादेः शोषणात्, उदरे निरवकाशतया, योगमहिम्ना पदे पदे समाधेः निश्चलज्योतिर्दर्शनाच्च तादृशी अवाङ्मनसगोचरसुखस्वरूपब्रह्ममात्रावस्थानरूपिणी सिद्धिर्भवतीत्यर्थः ।

[3] ब्रह्मदर्शनाज्ञात· ख· ब्रह्मदर्शनज्ञात- ग·

[4] चन्दनादिनिरासार्थं· ग.

[5] जरारोगादिनिवृत्तिः· ग.

[6] तस्य· घ· तस्मात् ग·

[7] कालक्षेपानुभवं· ग.

[8] परमहंस अवधूतः· ख·

[9] असावेव अवधूतपदमुख्यविषयः । (ङ)

(११५) तद्दर्शनेन सकलं जगत् पवित्रं भवति ।

(११६) तत्सेवापरः अज्ञोऽपि मुक्तो भवति ।

(११७) तत्कुलं एकोत्तरशतं तारयति ।

(११८) तन्मातृपितृजायाऽपत्यवर्गं च मुक्तं भवति ।

इत्युपनिषत् ॥[1]

इति पञ्चमं ब्राह्मणम्

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति मण्डलब्राह्मणोपनिषत् समाप्ता

---

[1] इह पञ्चमे ब्राह्मणे मनोन्मन्यवस्थापरिक्वं लययोग्यं भवतीत्युक्तम् । इयं हि प्रणवस्य द्वादशतमी मात्रा ब्रह्मविद्वरीयसो भवितुमर्हति । बालोन्मत्तपिशाचादि चर्याविधानात् । स एव विवक्षित इति युक्तमवगन्तुम् । तथापि संन्यासी परमहंसोऽवधूतो भवतीत्युक्त्या तदन्येषां त्रयाणामाश्रमिणां सा निष्ठा न स्यात् इत्याशङ्का केषाञ्चिद्रुपजायते । तन्निवारणार्थं इदं ब्रूमः—

निष्कामानां गृहस्थानामपि संन्यासित्वस्मरणात् प्रणवमात्राभ्यासाधिकारसिद्धिः इति असकृदवादिष्म । यद्यपि शास्त्रेषु तुरीयाश्रम एव ब्रह्मविद्यायाः मुख्यं साधनमुच्यते । तथापि नाद्य तस्मादन्यत् पातित्यकारणं किञ्चिदुपलभ्यते । प्रायेण लोके परिदृश्यमानेषु तुरीयाश्रमिषु न कस्यचिदपि शास्त्रोक्तानुष्ठानमस्ति । ते हि ऊर्ध्वनिष्ठाः अधोदृष्टयो भवन्ति । अन्ये तु गृहस्थाः अधोनिष्ठाः ऊर्ध्वदृष्टयः, इत्यतः संन्यासिन एव ब्रह्मविद्यायामनधिकारिणः इति स्थिरं वक्तुं शक्यम् ।

यदि चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणो यः कश्चित् भवेत्, सः तुरीयाश्रमी अन्यो वा संन्यासी इति सर्वैरपि पूज्यः स्यात् । इह तु संन्यासवेषमात्रवतां अपरिचितानि वाचामगोचराणि दृश्यन्ते कर्माणि । तस्मात् 'कलौ पञ्च विवर्जयेत्' इति स्मृति वचनं सुदृढं निश्चित्य तुरीयाश्रमविमुखा एव ब्रह्मप्रणवार्थविचारादिभिः कृतार्थाः भवेयुः इत्यवगन्तव्यम् ॥ (भा)

[1]एवं चिरसमाधिजनितब्रह्मामृतपानपरायणः भवति ।

[2] " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये " ।

इति श्रुतेः । तादृक् परमयोगी । स एव परमहंसः । स एव अवधूतः । [3]तद्दृष्ट्या सकलमिदं जगत् पवित्रं भवति । तत्सेवापरः अज्ञोऽपि मुक्त एव भवति । तत्कुलं एकविंशतिसंख्याकं पूर्वं अपरं च मुक्तं भवति । तन्माता मुक्ता [4]कृतार्था फलेन भावेन च पिता च स्वपूर्वापरबहुपितृगणैस्सह मुक्तो भवति ।[5] इत्येवं योगिश्रेष्ठमहत्त्वं सम्यक् प्रपञ्चितम् ॥

[केषांचित् राजयोगिनां वैभवम्]

नारदादयः सर्वे राजयोगा[6]भ्यासिनः राज्यविहीनाः जरामरणहीनाः नित्यानन्दवैभवाः सन्ति । [7]तदेव इदानीमप्यूहनीयम् ॥

[नित्यसंसारिणां लक्षणम्]

[8]अन्ये तु तापत्रयनवविधव्यवहार[9]षट्कोशषडूर्मिपञ्चकोशषड्भ्रम-सहिताः भवन्ति ॥

---

[1] स एव चिर· ग· [2] छान्दोग्ये 6. 14. 2.

[3] तं दृष्ट्वा· क· [4] कृतार्थभावेन· ग.

[5] अत्र "कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा सार्थवती च तेन । अपार-संवित्सुखसागरेऽस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥" इत्याद्यप्यनुसन्धेयम् ।

[6] भ्यासिनः नित्या· क· [7] तदिदानीमपि मन्ये· ग·

[8] अन्यत्र· क· त्रितापसप्तव्यवहारषट्कौशिकषडरिपञ्चकोशषड्भावविकार षडूर्मिषड्भ्रमरहिताः· ग· एतदनुसारेण अनुपदं विवृतं तद्विवरणवाक्यमपि व्यत्यस्तमेव दृश्यते ।

[9] "वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः ॥" वीरमित्रो· 2, 6.

(१) तत्र तापत्रयं तु[1] —अध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकाभिधम् ।

(२) कर्तृकर्मकार्य-ज्ञातृज्ञानज्ञेय-भोक्तृभोगभोग्याः नवविधव्यवहाराः[2] ज्ञातव्याः ।

(३) त्वङ्मांसशोणितास्थिस्नायुमज्जाः षट्कौशिकाः ।[3]

(४) [4]क्षुत्पिपासाशोकमोहजरामरणानि षडूर्मयः ।

(५) अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाः पञ्चकोशाः ।

(६) [5]प्रियत्वजननवर्धनपरिणामापक्षयविनाशनानि षड्भावविकाराः ।

(७) [6]कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याणि अरिषट्कम् ।

---

[1] अत्र आत्मानं देहमधिकृत्य, तथाऽन्तःकरणं चाधिकृत्य जायमानः अशनायादिः कामादिश्च आध्यात्मिकः, भूतानि चोरपशुपक्ष्यादीन्यधिकृत्य जायमानः, आधिभौतिकः, देवान् यक्षादीन् दिवः प्रभवान् वर्षवातादीन् वा अधिकृत्य जायमानः तापः आधिदैविकः, इति अनेके व्याकुर्वन्ति । प्रकृते तानपि उत्तरत्र गृहीत्वा प्रत्येकीकरणेन, अत्र विशिष्ट एवार्थः स्यादिति भाति । कर्तृज्ञातृभोक्तॄनधिकृत्य प्रवृत्तः आध्यात्मिकः, कर्मज्ञानभोगानधिकृत्य प्रवृत्तः आधिदैविकः, कार्यज्ञेयभोग्यानधिकृत्य प्रवृत्तः आधिभौतिकः इति तु युक्तमिव भाति ।।

[2] अत्र निर्दिष्टानां कर्तृज्ञातृभोक्तॄणां अर्थतः ऐक्यदृष्ट्या 'सप्त व्यवहाराः' इति पाठसङ्गमनं स्यात् ।

[3] अस्थिशुक्लमज्जाः पितृतः. त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतः इति विभागः ।

[4] अशनायापिपासा· ग·

[5] प्रायशः सर्वत्र-जायते, अस्ति, वर्धते, परिणमते, अपक्षीयते, नश्यतीति षड् भावविकाराः इत्येवोक्तम् ।

[6] पुरुषार्थेषु तृतीयः धर्मार्थसमन्वयोपयोगी काम एवान्यः । किञ्च अत्रोक्ताः कामादयः मित्रभूता अपि भवन्तीति ज्ञेयम् । उपयोगवैचित्र्यात् ।

(८) [1]कुलगोत्रजातिनामवर्णाश्रमरूपाः षड्भ्रमाः भवन्ति । [2]एतत्सम्पन्नाः पुनः पुनः यमवशं गताः नित्यसंसारिणः इति ख्याताः भवन्ति ।

[निगमनम्]

तस्मात् संसारात् निर्विण्णः [3]परमयोगी ब्रह्ममार्गमवलम्ब्य, मूलाधारस्थ-[4]कुण्डलिन्या वायुं इडापिङ्गला[5]सञ्चारविकलं व्युत्क्रमेण सुषुम्नाबिलं [6]प्रापय्य, [7]एतदुद्घाटितवैपुल्ये तन्मार्गे ब्रह्मविष्णुरुद्रग्रन्थिभेदपुरस्सरं [8]आज्ञादहरं भित्वा, तारकानुसन्धानेन [9]तारके सार्धबिम्बमध्यमार्गे अनर्गळपरिविजृम्भमाणं [10]अग्निसूर्यतेजःकूट[11]पवनास्फोटनथळथळायमानतेजो भूत्वा, तत्समीपविश्वव्योम [12]व्याप्तपरिपूर्णचन्द्रमण्डलनिष्ठसान्द्रामृतनिष्यन्दबिन्दुसन्दोहपान[14]परितृप्तः सदानन्दरूपं [13]निःश्रेयसं प्राप्य निस्संशयः तत्त्वाकाशो भूत्वा, सदानन्दावधूतकृपालेशात् [15]मुक्तोऽस्मीति भावयेत् ॥

इति योगशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः

[16]इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशङ्कराचार्यविरचितं
राजयोगभाष्यं समाप्तम् ।

---

[1] एते संसारभ्रमणहेतुत्वात् भ्रमा इत्युच्यन्ते । संसारात् विमोचनाय साधनभूता अप्येत एव । ध्येयस्थानावाप्त्यनन्तरमपि लोकासाङ्कर्याय ग्राह्या एव । साधनेषु साध्यताभ्रमवारणयात्र त्याज्यत्वोक्तिः ॥

[2] एतत्सङ्क्रमेन. ग. [3] परमयोगं. क.

[4] कुण्डलीसमुत्थितवायुं. ग. [5] केवलवत् क्रमेण. घ.

[6] प्रापया. घ. [7] तदुद्घाटवैपुल्ये ग. तदुत्पूतवैपुल्ये. घ.

[8] आज्ञाषट्कं ग. [9] तारकेशार्धबिम्ब. ग. [10] अग्नितेजः क.

[11] पादपास्फोटनदळंदशासमानतो भूत्वा. क. पाटवास्फोटनदलदशायमानतेजो. ग.

[12] व्याप्ति. घ. [13] परिप्लुतः घ. [14] श्रेयः. ग.

[15] मुक्तो भवामीति भावितव्यम् म. ग. ।

[16] इति सदानन्दावधूतविरचितं विजृम्भितयोगभाष्यं समाप्तम्. क.

अनुबन्धाः

१ श्री भगवत्पादशङ्कराचार्यविरचिता
योगतारावली
भावप्रकाशसहिता ।

२ योगतारावलीपद्यानुक्रमणी ।

३ उद्धृतप्रमाणानुक्रमणी ।

४ पदविशेषानुक्रमणी ।

५ उदाहृतदृष्टान्तानुक्रमणी ।

ॐ

श्रीशङ्करभगवत्पादविरचिता

योगतारावली

भावप्रकाशसहिता

वन्दे गुरूणां चरणारविन्दे
सन्दर्शितस्वात्मसुखावबोधे ।
जनस्य ये जाङ्गलिकायमाने
संसारहालाहलमोहशान्त्यै ॥ १ ॥

जनिधर्मणां अमीषां मानवानां कर्मानुगुणसंयोगवियोगवतीषु प्रकृतिविकृतिषुसशोकमोहस्वसंसरणरूपकालकूटाभिसम्बन्धजनितानिवर्णनीयमूर्छापनोदनाय भुवस्तलमवतीर्णे विषवैद्यरूपे, तथा-जितात्मनां शोकमोहातिगानां योगिनाममन्दमानन्दमनुभावयच्चिन्तामणिरूपे, सर्वविधयोगरहस्यार्थप्रकाशनपटुतरे, ध्यानमङ्गले, श्रीपरमगुरुपादारविन्दयुगले इमान् प्राणान् प्रणामयामः ॥ १ ॥

सदाशिवोक्तानि सपादलक्ष-
लयावधानानि वसन्ति लोके ।
नादानुसन्धानसमाधिमेकं
मन्यामहे मान्यतमं लयानाम् ॥ २ ॥

सोऽयं परमानन्दः, परमगुरुपादारविन्दानुग्रहादन्तरुद्घुष्यमाणस्य प्रणवनादस्यान्ते अतिसूक्ष्मे वाङ्मनसातीते मनसो लयं विना नैव सम्भवति। यद्यपि लयाधिदेवतया भगवता सदाशिवेनैवोपदिष्टानि चित्तलयावस्थासमाधायकानि उपासनानि लोके सपादलक्षप्रकाराणि वर्तन्ते । अथापि तेषु सर्वेष्वपि लयेषु श्रुतिमिलितानाहतनादानुसारेण तदन्ते सन्धीयमानचित्तसमाधिरूपं लयमेव वयं

मान्यतमं मन्यामहे । यतो नादान्ते ज्योतिः । 'सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्क्ताम्' इति ॥ २ ॥

सरेचपूरैः अनिलस्य कुम्भैः
सर्वासु नाडीषु विशोधितासु ।
अनाहताख्यो बहुभिः प्रकारैः
अन्तः प्रवर्तेत सदा निनादः ॥ ३ ॥

सचायमाहतेभ्यो लोकप्रसिध्दभेर्यादिनादेभ्यो भिन्नः, समुद्रमेघादिध्वनिगम्भीरः, वीणावेणुमृदङ्गशङ्खदुन्दुभ्यादिबहुप्रकारः, अनाहताख्यो महाप्रणवनादः, योगिनोऽस्य साधनादशायां, इडापिङ्गलाभ्यां पर्यायतः वायोरुदराद्बहिर्विरेचनेन, बाह्यादन्तःपूरणेन च सहितैः कुम्भकैः-पूर्णकुम्भवद्वायोरन्तर्निरोधैः सर्वास्वपि नाडीषु विशोधितासु, अनुपदमेव निरन्तरमन्तरभिव्यक्तो भवेत् ॥ ३ ॥

नादानुसन्धान ! नमोऽस्तु तुभ्यं
त्वां साधनं तत्त्वपदस्य जाने ।
भवत्प्रसादात् पवनेन साकं
विलीयते विष्णुपदे मनो मे ॥ ४ ॥

अयि भगवन् ! निरन्तरान्तरुद्घुष्यमाणमहाप्रणवनादानुसन्धान ! त्वदर्थे मदीयान् प्राणान् प्रह्वीकरोमि । यतस्सर्वधातुप्रसन्नतामूलभूतात् भवतोऽनुग्रहात् पवित्रीकृतेनानेन कुम्भीकृतवायुना साकं मदीयमिदं मनः दहराकाशे सहस्रारान्तर्गतचिदाकाशे वा विलीनं कृत्वा, परब्रह्मतत्त्वानुभवमात्मनि साधयेयमिति सुष्ठु जाने ॥ ४ ॥

जालन्धरोड्याणनमूलबन्धान्
जल्पन्ति कण्ठोदरपायुमूलान् ।
बन्धत्रयेऽस्मिन् परिचीयमाने
बन्धः कुतो दारुणकालपाशात् ॥ ५ ॥

एवं ह्यनुसन्धीयमानः हृदयमध्यगतः नादश्चात्र बन्धत्रयसिद्ध्या सुषुम्नाश्रयवीणादण्डे अभिव्यक्तो भवेत्। तत्र-नाडीजालं धरमाणे कण्ठमूलप्रदेशे जायमानः सर्वविधशोकमोहनाशनः जालन्धरबन्धः। अधोगामिनभोबिलं बद्ध्वा प्राणात्मकमहाखगस्य अविश्रान्तोर्ध्वोड्डयनहेतुः उदरे उड्याणबन्धः। शक्त्या-धारकमलस्थाने मूले मुद्राविशेषेण प्राणापानसाम्यहेतुः मूलबन्धः। एषु कण्ठे उदरे पायुमूले च प्रकाशत्सु जालन्धरोड्याणमूलबन्धेषु अनवरतमभ्यस्यमानेषु सर्वलोकहृदयविदारणात् मृत्युपाशादपि जनो मुच्यते। नैव बध्यते ॥ ५ ॥

ओड्याणजालन्धरमूलबन्धैः
उन्निद्रितायां उरगाङ्गनायाम्।
प्रत्यङ्मुखत्वात् प्रविशन् सुषुम्नां
गमागमौ मुञ्चति गन्धवाहः ॥ ६ ॥

एवं उदरकण्ठपायुमूलेषु वायुनिरोधकेन बन्धत्रयेण बहोः कालात् अन्तर्निद्रितायां उरगाङ्गनायां-कुण्डलिन्यां सञ्जातप्रबोधायां, जन्मान्तर-सहस्रसञ्चितकर्मफलप्रदचित्तवासनावाही प्राणवायुः गत्यन्तराभावात् प्रत्यगा-त्माभिमुखद्वारां ब्रह्मनाडीं सुषुम्नां प्रविशन् दक्षिणोत्तरमार्गयोः चन्द्रसूर्यनाड्योः इडापिङ्गलयोः प्रवेशनिस्सरणाख्ये गमनागमनक्रिये सत्यं त्यजत्येव ॥ ६ ॥

उत्थापिताधारहुताशनोल्कैः
आकुञ्चनैः शश्वदपानवायोः।
सन्तापितात् चन्द्रमसः पतन्तीं
पीयूषधारां पिबतीह धन्यः ॥ ७ ॥

ततश्च एवं केवलकुम्भकेनायतप्राणः यः कोऽपि धन्यात्मा, सततोर्ध्व-प्रसृतैर्मूलाधारस्थवैश्वानरज्वलनैः अधोगतिशीलापानवायोरनवरतोन्मुखीकरणैश्च प्राप्तातिशयितसन्तापात् सहस्रारान्तर्गताक्षीणचिच्चन्द्रमसमण्डलात् सपदि निस्सृतामामृतधारां पिबन् परमानन्दभरितशुद्धसत्त्वमयचित्तो भवति ॥ ७ ॥

बन्धत्रयाभ्यासविपाकजातां
विवर्जितां रेचकपूरकाभ्याम् ।
विशोषयन्तीं विषयप्रवाहं
विद्यां भजे केवलकुम्भरूपाम् ॥ ८ ॥

एवं बन्धत्रयाभ्यासेन सञ्जातकुण्डलिनीप्रबोधः, तेन च उद्घाटितब्रह्म-नाडीद्वारः सन्, वैकृतप्राकृतरूपरेचकपूरकक्रियासम्बन्धविवर्जितो योगी, यामिमां शब्दादिविषयपरम्परासङ्गधर्मविनाशिनीं विवेकख्यातिजननीं केवलकुम्भकात्मिकां विद्यां भजते, तामेवाहमपि निषेवे ॥ ८ ॥

अनाहते चेतसि सावधानैः
अभ्यासशूरैरनुभूयमाना ।
संस्तम्भितश्वासमरुत्प्रचारा
सा जृम्भते केवलकुम्भकश्रीः ॥ ९ ॥

विषयानभिभूतनिश्चलचित्ततया ऐकाग्र्येण निरन्तराभ्यासपटुभिः अभय-प्रतिष्ठे विन्दमानैः अनुभूयमाना, सम्यङ्निरुद्धप्राणवायुसञ्चारा शुद्धकुम्भकात्मिका विजृम्भिता दैवीसम्पत् धन्येषु योगिषु नितरां प्रकाशते ॥ ९ ॥

सहस्रशः सन्तु हठेषु कुम्भाः
सम्भाव्यते केवलकुम्भ एव ।
कुम्भोत्तमे यत्र तु रेचपूरौ
प्राणस्य न प्राकृतवैकृताख्यौ ॥ १० ॥

हठयोगेषु सहस्राधिकप्रकाराः कुम्भकाः प्रसिद्धाः सन्तु नाम । ते केवलं रूढा एव, न त्वन्वर्थाः । किन्तु यस्मिन् उत्तमे कुम्भके प्राकृतवैकृता-भिधाने चित्तचलनहेतुभूते रेचकपूरके प्राणवायोः नैव सम्भवतः, स एव शुद्धः कुम्भकः इति राजयोगिभिः सम्भाव्यते ॥ १० ॥

त्रिकूटनाम्नि स्तिमितेऽन्तरङ्गे
खे स्तम्भिते केवलकुम्भकेन ।
प्राणानिलो भानुशशाङ्कनाड्यौ
विहाय सद्यो विलयं प्रयाति ॥ ११ ॥

अनेन च केवलकुम्भकेन नीरजस्कतया निश्चलीकृतस्य मनसः सोमसूर्याग्निमण्डलाधिष्ठाने त्रिकूटाभिधाने चिदाकाशे संस्तम्भने कृते सति, प्राणानिलोऽयं इडापिङ्गलाख्ये सूर्यचन्द्रनाड्यौ परित्यज्य झटिति विष्णुपदे एव विलीनो भवति ॥ ११ ॥

प्रत्याहृतः केवलकुम्भकेन
प्रबुद्धकुण्डलल्युपभुक्तशेषः ।
प्राणः प्रतीचीनपथेन मन्दं
विलीयते विष्णुपदान्तराले ॥ १२ ॥

एवमनेन केवलकुम्भकेन इतरमार्गेभ्यो व्यावर्तितः, जाग्रत्या कुण्डलिन्या यथेष्टमुपभुक्तशिष्टः अयं प्राणवायुः, आत्मावलोकनानुकूलेन प्रत्यङ्मुखेन अतिसूक्ष्मेण सुषुम्नामार्गेण शनैश्शनैः प्रसरन्, अन्ते स्वकारणस्य चिदाकाशस्य मध्यप्रदेशे एव विलीय एकीभवति ॥ १२ ॥

निरङ्कुशानां श्वसनोद्गमानां
निरोधनैः केवलकुम्भकाख्यैः ।
उदेति सर्वेन्द्रियवृत्तिशून्यः
मरुल्लयः कोऽपि महामतीनाम् ॥ १३ ॥

मत्तगजवत् येन केनापि प्रकारेण प्रतिबद्धुमशक्याकारतया सततं प्रवर्तमानानां प्राणानिलगमनागमनक्रियाणां अनेन केवलकुम्भकाख्येन महायोगमार्गेण निरोधने कृते सति, तदा अमीषां महामतीनां राजयोगिनां कर्मज्ञानात्मकसर्वेन्द्रियवृत्तिसामान्यशून्यीकरणहेतुः अनिर्वर्णनीयः कोऽपि मनोलयहेतुभूतः प्राणवायोर्लयः सत्यमुदेत्येव ॥ १३ ॥

न दृष्टिलक्ष्याणि न चित्तबन्धः
न देशकालौ न च वायुरोधः ।
न धारणा ध्यानपरिश्रमो वा
समेधमाने सति राजयोगे ।। १४ ।।

एवमुक्तप्रकारेण राजयोगे सम्यगभिवर्धमाने सति, न प्रतिपत्पूर्णिमादि दृष्टयः, नापि चक्षुर्मध्यगतनीलज्योतिरादिदर्शनम्, न च चित्तवृत्तिनिरोध-प्रयासः, न वा देशनियतिः, कालनियतिर्वा । वायोरपि स्वत एव लयात् नैव वायुनिरोधप्रयासश्च । नापि धारणध्यानादिसंरम्भः, चित्तस्यैव पूर्णलयात् । वृत्तिसामान्यस्यैवासम्भवात् तदुपरितनानां उक्तधर्माणां सुतरामसम्भवात् ।।१४।।

अशेषदृश्योज्झितदृङ्मयानां
अवस्थितानामिह राजयोगे ।
न जागरो नैव सुषुप्तिभावः
न जीवितं नो मरणं विचित्रम् ।। १५ ।।

उक्तेऽस्मिन् राजयोगे अखण्डब्रह्मभावापरया निश्चलतया अवस्थितानां, जगत एव प्रत्यावर्तितदृशां, अवाप्तज्ञानावस्थानां, महायोगिनां या अवस्था प्रकाशते, सा बाह्येन्द्रियव्यापारपरिपूरिता न जाग्रदवस्था, अन्तरिन्द्रियव्यापार परिपूर्णा न सुषुप्तिः, नापि जाग्रत्संस्कारजप्रत्ययविशेषरूपा स्वप्नावस्था, न प्राणनधर्मो जीवनम्, प्राणवियोगधर्मः मरणं च न । एवं देहदेहिनोरुभयोः सत्त्वेऽपि तद्धर्मस्य कस्याप्यदर्शनात् इयं विचित्रा अद्भुतैवावस्था परमानन्द-भरिता । एवं च प्राणेन्द्रियमनोयोगावस्थायाः तद्वियोगावस्थायाश्च विलक्षणैवावस्थेयं योगिनां विराजते इति भावः ।। १५ ।।

अहंममत्वाद्यपहाय सर्वं
श्रीराजयोगे स्थिरमानसानाम् ।
न द्रष्टृता नास्ति च दृश्यभावः
सा जृम्भते केवलसंविदेव ॥ १६ ॥

अनात्मन्यात्मभावरूपामहन्तां, अनात्मीयेष्वात्मीयभावरूपां ममतां, एवं विधमन्यदन्यच्च विकल्पजातं सर्वमपि दूरतः परिहृत्य, परब्रह्मप्रकाशके श्रीमति राजयोगे नैष्ठिकमानसानां धन्यानां द्रष्टृत्वं, दर्शनं, दृश्यं चेत्येष्वेकमपि वा नोपलभ्यते, किन्तु पूर्वोक्तः केवलब्रह्मभाव एव साम्राज्यपदवी-मधिरोहति ॥ १६ ॥

नेत्रे ययोन्मेषनिमेषशून्ये
वायुर्यथा वर्जितरेचपूरः ।
मनश्च सङ्कल्पविकल्पशून्यं
मनोन्मनी सा मयि सन्निधत्ताम् ॥ १७ ॥

यस्यां अवस्थायां नेत्रे निमेषोन्मेषरहिते, प्राणवायुश्च रेचकपूरकविवर्जितः, मनोऽपि सङ्कल्पविकल्पाभ्यां रहितं सत् एवं सर्वमपि निश्चेष्टं भवति, सा मनोन्मनी परिपूर्णपरब्रह्मानन्दानुभवावस्था अस्मासु अचिरादेव सिद्धयतु ॥ १७ ॥

चित्तेन्द्रियाणां चिरनिग्रहेण
श्वासप्रचारे शमिते यमीन्द्राः ।
निवातदीपा इव निश्चलाङ्गाः
मनोन्मनीमग्नधियो भवन्ति ॥ १८ ॥

योगीन्द्राः खलु चिरकालकृतचित्तेन्द्रियनिग्रहाभ्यासेन प्राणवायोः इडा-पिङ्गलासञ्चारे उपरमं प्रापिते सति, निवातप्रदेशप्रज्वलन्तः निश्चलशिखाः दीपा इव निश्चलाङ्गाः मनोन्मन्यवस्थालीनधियः स्वयमेव राराज्यन्ते ॥ १८ ॥

उन्मन्यवस्थामधिगम्य विद्वन् !
उपायमेकं तव निर्दिशामः ।
पश्यन् उदासीनतया प्रपञ्चं
सङ्कल्पमुन्मूलय सावधानः ॥ १९ ॥

अयि विद्वन् ! प्रतिज्ञासहस्रेणाप्यनिवार्याः प्राकृतीर्वैकृतीश्च सङ्कल्पविकल्पात्मिकाः क्रियाः सावधानतया समुन्मूलयितुं एकं उपायविशेषं निर्दिशामः । सम्यक् अवहितचित्तो भव । प्रप्रथमं एतावता कालेनोपपादितां मनोन्मन्यवस्थां सम्यगधिगच्छ । तदनु च सर्वं प्रपञ्चं केवलं उदासीनतया साक्षितया पश्यन् सावधानः साधनामनुवर्तय । तदा सङ्कल्पादयः सर्वे स्वयमेव निरवशेषं उन्मूलिता भवेयुः ॥ १९ ॥

प्रसह्य सङ्कल्पपरम्पराणां
सम्भेदने सन्ततसावधानम् ।
आलम्बनाशादपचीयमानं
शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः ॥ २० ॥

एवं सन्ततसावधानतया अनन्तसङ्कल्पपरम्पराविघटने साधिते सति, संसारोपचयहेतुभूताः चित्तालम्बनवृत्तयः मनस्सङ्कल्पाः सर्वे नश्येयुः । तदा चेतः शनैश्शनैः अपक्षीयमाणः परमां शान्तिमुपैत्येव ॥ २० ॥

निःश्वासलोपैः निभृतैः शरीरैः
नेत्राम्बुजैः अर्धनिमीलितैश्च ।
आविर्भवन्तीममनस्कमुद्रां
आलोकयामो मुनिपुङ्गवानाम् ॥ २१ ॥

श्वासोच्छ्वासपरिवर्जनेन शरीरनैश्चल्यजननीं, अर्धमुकुलितावस्थापन्ननेत्रारविन्दसमलङ्कृतां, योगीन्द्रेष्वाविर्भवन्तीं अमनस्काख्यां महामुद्रां धन्याः वयमेवमालोकयामः ॥ २१ ॥

अमी यमीन्द्राः सहजामनस्काः
अहंममत्वे शिथिलायमाने ।
मनोऽतिगं मारुतवृत्तिशून्यं
गच्छन्ति भावं गगनावशेषम् ॥ २२ ॥

योगीश्वराश्चामी एवं सहजमाविर्भवन्त्या अनया अमनस्काख्यमहामुद्रया विभूषिताः अतिशयेन राराज्यन्ते । किं च ते तदा सङ्कल्पविकल्पादि-मूलभूतयोः अहंममतयोः विच्छिन्नयोः सत्योः वाङ्मनसातीतं प्राणादिवृत्तिशून्यं चिदाकाशावशेषं परिपूर्णपरब्रह्मानन्दानुभवमेवात्मनि लभन्ते ॥ २२ ॥

निवर्तयन्तीं निखिलेद्रियाणि
प्रवर्तयन्तीं परमात्मयोगम् ।
संविन्मयीं तां सहजामनस्कां
कदा गमिष्यामि गतान्यभावः ॥ २३ ॥

बाह्याभ्यन्तराणि निखिलान्यपीन्द्रियाणि स्वविषयेभ्यो व्यावर्तयन्तीं सहजमकृत्रिमं च ब्रह्मापरोक्षज्ञानं प्रवर्तयन्तीं, ब्रह्मताद्रूप्यज्ञानमयीं शुद्धज्ञानमयीं वा अनिर्वर्णनीयां तां सहजां उन्मन्यवस्थां गलितान्यभावः कदा गमिष्यामीति मदीयं मनः सदा उत्कण्ठितं वर्तते ॥ २३ ॥

प्रत्यग्विमर्शातिशयेन पुंसां
प्राचीनगन्धेषु पलायितेषु ।
प्रादुर्भवेत् काचिदजाड्यनिद्रा
प्रपञ्चचिन्तां परिवर्जयन्ती ॥ २४ ॥

यैः अनवरतासङ्कीर्णात्मतत्त्वविचारेण कृतात्मभिः, अनादिजन्मसञ्चिताः अनन्ताः दुर्वासनाः दूरोत्सारिताः, तेषां जगति प्राकृतवैकृतधर्मविस्तरणात्मक-प्रवृत्तिमार्गमूलभूतां प्रपञ्चचिन्तां तिरस्कुर्वती ब्रह्मानन्दानुभवात्मिका काचित् अनिर्वर्णनीया अजाड्यनिद्रा सद्य एव आविर्भवेत् ॥ २४ ॥

विच्छिन्नसङ्कल्पविकल्पमूले
निःशेषनिर्मूलितकर्मजाले ।
निरन्तराभ्यासनितान्तभद्रा
सा जृम्भते योगिनि योगनिद्रा ।। २५ ।।

सविषया मनोवृत्तिः सङ्कल्पः, निर्विषया काल्पनिकी मनोवृत्तिः विकल्पः । अनयोः मूलभूते अज्ञाने ज्ञानासिना छिन्ने, अनन्तजन्मसञ्चित-चित्तवासनाधायककर्मसमूहेऽपि योगाग्निना निःशेषदग्धे, निरन्तरसाधनेन नितान्तसुदृढा, वाङ्मनसागोचरा उक्ता योगनिद्रा योगीन्द्रेषु विजृम्भिता सती प्रकाशते ।। २५ ।।

विश्रान्तिमासाद्य तुरीयतल्पे
विश्वाद्यवस्थात्रितयोपरिस्थे ।
संविन्मयीं कामपि सर्वकालं
निद्रां सखे निर्विश निर्विकल्पाम् ।। २६ ।।

भगवतोऽनुग्रहेण वीर्येण बलेन च लब्धया आत्मसाम्यावहया महा-वेधकादिविद्यया ससाधनया आत्मसमतामेव विन्दन् राजमान हे सखिरूप शिष्य ! विश्वतैजसप्राज्ञानुबन्धिजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयमतीत्य वर्तमाने साक्ष्य-वस्थारूपतुरीयतत्त्वात्मके तल्पे विश्रान्तिमासाद्य, ततः तामप्यतीत्य, भ्रमप्रमादा-दिगन्धरहितां परिपूर्णपरब्रह्मानन्दमयीं कामपि निद्रां सर्वकालं भज । अयमेव ते ब्रह्माशीर्वादः ।। २६ ।।

प्रकाशमाने परमात्मभानौ
नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते ।
अहो ! बुधाः निर्मलदृष्टयोऽपि
किञ्चिन्न पश्यन्ति जगत् समग्रम् ।। २७ ।।

स्वयंप्रकाशे परिपूर्णपरब्रह्मस्वरूपे परमात्मभानौ समन्तात् भासमाने, अविद्याख्ये समस्ते तिमिरेऽपि विनश्यति सति, एवं निर्मलदृष्टयः सम्पन्ना अपि बुधाः शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपाः समग्रमिदं जगत् किञ्चिदपि न पश्यन्तीति अत्याश्चर्यं खल्विदं एतद्राजयोगवृत्तम्! ॥ २७ ॥

सिद्धिं तथाविधमनोविलयां समाधौ
श्रीशैलशृङ्गकुहरेषु कदोपलप्स्ये ।
गात्रं यदा मम लताः परिवेष्टयन्ति
कर्णे यदा विरचयन्ति खगाश्च नीडान् ॥

एवं समाधौ सर्वविधमनोवृत्तिविस्मरणात्मकविलयजननीं तुरीयातीतावस्थारूपां निरन्तरपरिपूर्णसाधनसम्पन्नां सिद्धिं, श्रीशैलपर्वतशिखरान्तर्गतगुहासु कदा वा प्राप्स्ये ? कदा वा, निरस्तनिखिलप्रपञ्चभावतया ब्रह्मानुभवावस्थतया च काष्ठसमतां प्राप्तं मदीयं शरीरं समन्ततो वर्धनशीलाः लताः परिवेष्टयन्ति ? कदा वा मदीययोः कर्णकुहरयोः खगाः निश्शङ्कं नीडान् विरचयन्ति ? इत्यनवरतं मदीयमिदं हृदयमुत्कण्ठते ॥ २८ ॥

विचरतु मतिरेषा निर्विकल्पे समाधौ
कुचकलशयुगे वा कृष्णसारेक्षणानाम् ।
चरतु जडमते वा सज्जनानां मते वा
मतिकृतगुणदोषाः मां विभुं न स्पृशन्ति ॥

इति श्री भगवत्पादशङ्कराचार्यविरचिता
योगतारावली समाप्ता

एवं परमगुरुपादारविन्दानुग्रहेण समाहिता मदीया सद्विद्याशुद्धबुद्धिः योगे भोगे दुर्मते सन्मते वा यत्र कुत्रापि यथेष्टं सञ्चरतु, अहं तु तादृशमतिकृतगुणदोषसम्बन्धलेशविवर्जितः पुण्यापुण्यविवर्जिगतिसम्पन्नः सम-भवम्।एतादृशं ब्रह्मात्मकं मां इतः परं जगति किमपि वस्तु न बध्नाति। नैव स्पृशत्यपि। एवं धन्यो धन्यो पुनः पुनर्धन्यः सम्पन्नः इति भावः ॥२९॥

एवं गुरुकृपालब्धयोगार्थविमलात्मना।
कृता वेङ्कटनाथेन योगभावप्रकाशिका॥

यः प्रादात् तां हंसविद्यां महतीं पावनीं पराम्।
प्राणान् प्रणामयामोऽस्मै गुरवे ब्रह्मरूपिणे॥

ॐ नमः परमतारकाय आत्मदिव्याभरणभूषिताय
योगेश्वराय परमगुरवे॥

॥ ॐ ॥

इति योगतारावलीभावप्रकाशः समाप्तः॥

(२) योगतारावलीपद्यानुक्रमणिका

(३) उद्धृतप्रमाणानुक्रमणी

(४) पदविशेषानुक्रमणी

५ ग्रन्थप्रयुक्तदृष्टान्तभागानुक्रमणी

अशुद्धसंशोधनी

पठनीयः शुद्धः पाठः	पु–पं
(भूमिकाभागे)	
ಉಳಿಸಿಕೊಂಡು	12–10
ಚಿತ್ತವೃತ್ತಿ	13–11
ಸೃಷ್ಟಿಸಂಹಾರ	15–15
ಪ್ರದೀಪಿಕೆ	25-3
सुपरिष्कृत	27–1
मातृकाणां	27–11,18
आत्मतत्त्व	27–25
परिजिहीर्षया	28–18
भक्त्यङ्गमिति	29–20
अमनस्कयोग	32–28
(ग्रन्थभागे)	
पाठे आदित्य एव	3–16
यो. सू.	3–21
अव्यभिचरितः	4–13
विवरणम्	5–1
ब्रह्मचर्या	5–13
सभाष्या	6–1
मुक्तिभाग्	8–10
उक्तसर्वा	10–10
भूयात्	10–15

पठनीयः शुद्धः पाठः	पु–पं
न पुण्यपापे	11–10
वैलक्षण्य	12–4
कार्मिक	12–19
भूमौ घ्राणं	13–7
स्थितो भूत्वा	16–12
दर्पणमिव	18–9
षडध्वा	21–3
वामदक्षिण	25–11
आन्तरमिति	26–8
तद्ब्रूहि	37–5
लोचना दृक्	40–12
ब्रह्मावगति	44–11
आत्मदृष्ट्यासक्तस्य	46–11
भावना	51–18
इत्यादिहसोपनिषच्च	54–21
मनो बन्धहेतुः	56–5
स्वल्पानन्दाः	58–5
परमात्मनि	62–13
उन्मन्यवस्था	65–1
पवित्रीकृतेना	80–19
विवर्जितगति	90–4
निरङ्कुशानां	91–23